

EDUARD CUYPERS EN ZIJN BETEKENIS ALS ZIEKENHUISARCHITECT

2015/2016

MA scriptie architectuur

Dr. J.G. Roding

Constant van Nispen

S1069470

cvnispen@xs4all.nl

06 51346010

INHOUDSOPGAVE

INLEIDING	3
I. BIOGRAFIE.....	6
1. Jeugd; 1859-1882.....	6
2. Jong zelfstandig architect; 1882-1890.....	10
3. Groeiende praktijk; 1890-1899	14
4. Aan de top; 1899-1909	18
5. Reis naar Indië; 1909.....	34
6. Twee sporen; 1910-1927	40
II. CUYPERS' IDEEËN	51
1. Algemeen.....	51
2. Eduard Cuypers versus Hendrik Berlage.....	54
III. CUYPERS ALS ZIEKENHUISARCHITECT.....	60
1. De cruciale rol van de architectuur	60
2. De ontwikkeling van Cuypers als ziekenhuisarchitect	62
3. Cuypers' ideeën over ziekenhuisbouw.....	63
4. Gynaecologische kliniek voor Dr. Mendes de Leon	66
5. Sanatorium voor borstlijders Hoog-Laren te Laren (1903)	68
6. Gesticht voor Idiote Meisjes Boldershof te Druten (1905-1907)	71
7. Sanatorium Dekkerswald te Groesbeek (1910-1913)	74
8. Gebouwen voor de Vereniging tot Ziekenverpleging te Dordrecht (1913-1916)	78
9. Gemeentelijk Gast- of Ziekenhuis te Dordrecht (1917-1920)	81
10. St. Josef Ziekenhuis te Heerlen (1920-1923)	86
11. Roode Kruis Ziekenhuis te 's-Gravenhage (1921-1924)	89
12. Canisius Ziekenhuis te Nijmegen (1922-1926).....	93
13. Juliana Kinderziekenhuis te 's-Gravenhage (1925-1928)	96
14. St. Elisabeth's Gasthuis te Tilburg (1926-1929)	100
15. Conclusie	Fout! Bladwijzer niet gedefinieerd.
LITERATUUR.....	105
VERANTWOORDING AFBEELDINGEN.....	115
SUMMARY.....	118

INLEIDING

Eduard Cuypers (1859-1927) was een in zijn tijd gerenommeerd en productief architect. Aan zijn persoon en werk is echter na zijn dood lange tijd niet of nauwelijks aandacht meer besteed. Als eclecticus kon hij geen plaats krijgen in de Nederlandse architectuurgeschiedenis, zolang deze werd beschreven als een ontwikkeling naar het functionalisme. Dat hij niet geheel in de vergetelheid is geraakt, komt doordat hij de leermeester is geweest van alle coryfeeën van de Amsterdamse School, zoals De Klerk, Kramer en Van der Mey, en ook van een aantal minder bekende vertegenwoordigers van die school.

Volgens Henry-Russell Hitchcock representeert de Amsterdamse School “internationally the greatest Dutch contribution to modern architecture” en Eduard Cuypers heeft naar zijn mening als leermeester van de genoemde coryfeeën “perhaps as much right as Berlage to be considered a father of the Amsterdam School.”¹ Helen Searing, die Hitchcock is opgevolgd als hoogleraar architectuurhistorie aan Smith College, diept in 1982 in de afscheidsbundel voor hem het thema uit: ‘Berlage or Cuypers? The father of them all’. Zij concludeert dat voor de architecten van de Amsterdamse School “it would seem to be Cuypers who is the most immediately crucial figure.”² Hitchcock had ook aandacht gevraagd voor Cuypers’ eigen werk.³ Nadat meer dan een halve eeuw stilte had geheerst over diens gebouwen en gedachtengoed, gaat Searing in haar artikel daarop in.⁴

Deze transatlantische belangstelling voor een Nederlandse bouwmeester heeft hier niet veel weerklank ondervonden tot Auke van der Wouds studie *Waarheid en karakter* uit 1997. Hij constateert dat de gegoede Nederlandse burger in de jaren negentig van de negentiende eeuw zijn historische stijlkamers zonder theoretische vertogen verruilde voor de moderne Engelse woonkamers “onder leiding van ontvankelijke en invloedrijke architecten als Ed Cuypers, die zich afzijdig hielden van getheoretiseer en coterieën, nergens ‘bij horen’ en daardoor moeilijk in gepersonaliseerde geschiedbeelden passen.”⁵ Hij merkt voorts op dat het door Cuypers in 1891 ontworpen meubelmagazijn voor H.F. Jansen & Zn. aan het Spui te Amsterdam “nooit een positie [heeft] gehad in de geschiedschrijving van de ‘doorbraak’ die aan het eind van de negentiende eeuw de twintigste-eeuwse ‘moderne’ architectuur bracht ofschoon het alle eigenschappen heeft die voor die geschiedschrijvingen van belang zouden zijn: functionaliteit, comfort, eenvoud in de vormgeving, esthetisering van moderne bouw- en installatietechniek, licht, lucht, ruimte, *zakelijkheid*.” Van der Woud denkt dat de reputatie van gebouwen als dit in de twintigste-eeuwse geschiedschrijving gering is, “omdat de geschiedschrijvers al te gemakkelijk de opvattingen van de toenmalige artistieke elite hebben overgenomen, en die elite had een afkeer van de commerciële bouw.”⁶

---

¹ Hitchcock 1963, p. 357.

² Searing 1982, p. 226.

³ Hitchcock 1963, p. 356: “Cuypers’s nephew Eduard (1859-1927), a transitional figure whose work deserves more attention outside Holland than it has generally received”.

⁴ Wat de gebouwen betreft beperkt zij zich tot de stadshuizen aan de Jan Luijkenstraat 2 en Van Eeghenstraat 92 te Amsterdam en de Villa Simpang te Dordrecht. Uitvoeriger is zij over Cuypers’ ideeën; zie nader hoofdstuk II.

⁵ Van der Woud 1997, pp. 343-344.

⁶ Van der Woud 1997, p. 367.

Meubelmagazijn H.F. Jansen & Zn, Spui Amsterdam 1891-`1892

Inmiddels heeft het postmodernisme de ruimte gecreëerd om de eclectische bouw in de negentiende en het begin van de twintigste eeuw te herwaarderen en aan de vernieuwingen van eclecticici als Eduard Cuypers en de gebroeders Van Gendt aandacht te geven.⁷

Hierna wil ik eerst ingaan op persoon en werk van Eduard Cuypers (hoofdstuk I) en op zijn ideeën over stijl, architectuur en de taak van de architect (hoofdstuk II), om daarna aandacht te besteden aan één van zijn specialismen: de ziekenhuisbouw (hoofdstuk III).

Het meest diepgaande onderzoek naar persoon en werk van Eduard Cuypers is eind jaren zeventig gedaan door Bert Gerlagh. Hij heeft vele, zeer verspreid gepubliceerde gegevens over Eduard Cuypers bijeengezocht en is begonnen diens oeuvre te catalogiseren.⁸ Zijn bevindingen heeft hij neergelegd in een doctoraalscriptie, die helaas niet anders is gepubliceerd dan door terinzagelegging in de bibliotheek van de Universiteit van Amsterdam en van Het Nieuwe Instituut en in het Stadsarchief Amsterdam.⁹ Nadien heeft hij nog enkele publicaties aan Eduard Cuypers gewijd.¹⁰ Hildebrand de Boer heeft in 1979 een artikel geschreven over de door Cuypers gebouwde retraitehuizen¹¹ en Bernadette van Hellenberg Hubar in 1991 over Stoop's Bad te Bloemendaal.¹² Over Cuypers' filiaal en verdere activiteiten in zijn geboorteplaats Roermond heeft recent Cartigny gepubliceerd.¹³ Tenslotte verdient vermelding dat Obbe Norbruis de laatste jaren een uitvoerige studie heeft gemaakt van het werk van Eduard Cuypers in het toenmalige Nederlands-Indië.¹⁴ Maar

---

⁷ Aldus Palmaerts 2005, pp. 13-14. Evenals Van der Woud wijst Palmaerts 2005, p. 255 op het gebrek aan aandacht dat het oeuvre van Eduard Cuypers ten deel is gevallen ten gevolge van de architectuurhistorische lacune die is ontstaan door de eenzijdige concentratie op het 'rationalisme'.

⁸ Daarbij nam hij de lijsten van Vissering 1927, pp. 11-15 en Van Heukelom 1927, p. 647 tot uitgangspunt; een eerste vrij uitvoerig oeuvre-overzicht verscheen al eerder in *Karakterschets* 1924, pp. 714-719.

⁹ Gerlagh 1979.

¹⁰ Gerlagh 1980, Gerlagh 1999a en 1999b, Gerlagh 2001 en Gerlagh 2007.

¹¹ De Boer 1979.

¹² Van Hellenberg Hubar 1991.

¹³ Cartigny 2007 en Cartigny 2014.

¹⁴ Norbruis 2015.

merkwaardig blijft het dat aan hem nog geen biografie is gewijd, terwijl ten minste vijf van zijn leerlingen die wel hebben gekregen.¹⁵

Er ligt daarvoor nog het nodige terrein braak: de bouw in Europa (voornamelijk Nederland, maar ook België, Engeland en Duitsland) van landhuizen en villa's, stations, banken, kantoren, winkels, gemeentehuizen, scholen, kerken, kapellen en grafmonumenten. Ook verdient Cuypers' betekenis voor de binnenhuisarchitectuur en decoratieve kunst nader onderzoek. Van de door hem ontworpen gebouwen zijn er een aantal gesloopt of verwoest,¹⁶ maar een groot aantal andere bestaan nog in al dan niet gewijzigde vorm. Van zijn belangrijkste opdrachten is verslag gedaan in de door Cuypers uitgegeven tijdschriften *Het Huis (oud & nieuw)*, *Het Ned.-Indische Huis oud & nieuw* en (na zijn dood) in *Het Nederlandsche en Ned.-Indische huis oud & nieuw*. Helaas is van het archief van zijn bureau veel verloren gegaan of verspreid geraakt, vooral bij de diverse verhuizingen; er bestaan wel werklijsten met besteknummers en een deel van de bestekken is behouden. Het archief E. Cuypers bij Het Nieuwe Instituut te Rotterdam bevat hoofdzakelijk presentatietekeningen van een relatief klein deel van zijn oeuvre.¹⁷

Omdat hij zich met name de laatste vijftien jaar van zijn leven heeft ontwikkeld als ziekenhuisarchitect en zich daarbij een grote reputatie heeft verworven, heb ik mij wat zijn werk betreft daarop toegelegd. Daarbij wordt het begrip ziekenhuis ruim opgevat: het omvat naast algemene ziekenhuizen ook een speciale kliniek, sanatoria en een zwakzinnigengesticht.¹⁸

---

¹⁵ De Klerk en Van der Mey zelfs twee: Frank 1969 en Bock 1997, resp. Prang 1989 en Kruidenier/Smeets 2014; Kramer: Kohlenbach 1994; Boeyinga: Van Beekum 2003; La Croix: Van Beekum 2008.

¹⁶ Zoals hotel Polen, de stadshuizen aan de Sarphatistraat nrs. 5, 13 en 15, het Zander-instituut en de Amsterdamsche Bank te Amsterdam, het station te 's-Hertogenbosch, Sociëteit Amicitia en villa Simpang te Dordrecht en de meeste hierna in hoofdstuk III besproken ziekenhuizen.

¹⁷ Hiervan bestaat een inventaris die in 2005 is opgesteld door M. Claessens.

¹⁸ Graag wil ik hier de heren Gerlagh en Norbruis bedanken voor hun commentaar op een concept voor deze scriptie. Zij hebben gezorgd voor enkele waardevolle aanvullingen en mij voor een paar missers behoed. Uiteraard blijf ikzelf alleen verantwoordelijk voor de inhoud hiervan.

I. BIOGRAFIE

1. Jeugd; 1859-1882

Eduard Henricus Gerardus Hubertus (roepnaam: Eduard) Cuypers werd geboren te Roermond op 18 april 1859. Hij was de tweede zoon uit het huwelijk van Hendricus Hubertus (roepnaam: Henri) Cuypers (1812-1901) en Joanna Maria Elisabeth Hoff (1829 -1882). Een jaar voor hem was zijn broer Pierre geboren en in de tien jaar daarna volgden nog drie zusjes: Louisa, Maria en Anna. Ook was er nog een veel oudere halfbroer Jan uit het eerste huwelijk van zijn vader.¹⁹

Eduards vader was een kunst-, kerk- en decoratieschilder,²⁰ die ten tijde van Eduards geboorte werkzaam was voor zijn jongste broer, de bekende architect Pierre Cuypers (1827-1921), bouwer van onder meer vele katholieke kerken, het Rijksmuseum en het Amsterdamse Centraal Station.²¹

Eduard volgde na de lagere school een middelbare opleiding aan het Collège Épiscopal (later: Bisschoppelijk College) te Roermond.²² Het valt moeilijk in het algemeen te beoordelen of het peil van de opleiding aan deze in 1851 opgerichte katholieke school lager is geweest dan van het door de staat bekostigde openbare onderwijs. De lessen werden gegeven door jonge priesters die geen onderwijsbevoegdheid hadden in de door hen gedoceerde vakken, maar wel de beste waren geweest van hun klas. Lekenleraren zorgden op extra kosten van de ouders voor facultatief onderricht in muziek, tekenen en schilderen.²³ Frans was de verplichte voertaal. Nederlands werd wel als taal onderwezen, maar op het gebruik ervan als voertaal stond straf. Het Bisschoppelijk College telde interne en externe leerlingen en bestond uit enerzijds een vijfjarige Latijnse School ('humanités'), in hoofdzaak bevolkt door jongens die priester wilden worden, en anderzijds uit wat oorspronkelijk een 'institut français' heette, een driejarige opleiding voor katholieke 'kleine luyden' ter voorbereiding op betrekkingen in handel en industrie. Dit 'institut français' werd in 1864 omgezet in een rooms-katholieke bijzondere (dus niet van staatswege gefinancierde) Hogere Burgerschool (HBS).²⁴ Het hoogtepunt van het schoolleven was de jaarlijkse prijsuitreiking medio augustus ter afsluiting van het schooljaar, bijgewoond door de bisschop en verdere hoogwaardigheidsbekleders. Hierover werd uitvoerig verslag gedaan in de lokale clericale spreekbuis, de Maas- en Roerbode.²⁵

---

¹⁹ Met Maria Catharina Broekmeulen (1801-1856). Johannes Hubertus (Jan) werd geboren in 1842 en overleed dertig jaar later. De genealogische gegevens ontleen ik aan <http://gw.geneanet.org/cuypers> en Aarts 1994. Eduards broer Pierre en zijn zusjes hadden allen vier voornamen behalve Maria (Anna Maria Hubertina). Hun roepnamen zijn te vinden in de overlijdensadvertentie voor hun halfbroer Jan in de Maas- en Roerbode van 21 december 1872, p. 3.

²⁰ Scheen 1981, p. 106 noemt hem "een goed kunst- en kerkschilder".

²¹ Niet duidelijk is of Henri in dienst was van zijn broer of zelfstandig opdrachtnemer; Gerlagh 1979, p. 1.

²² Merkwaardigerwijze werd 'college' steeds gespeld met accent aigu in plaats van accent grave.

²³ Van Rijswijck 1951, pp. 395-396.

²⁴ De HBS had vanaf 1871 niet alleen een 'division française', maar ook een 'division allemande' voor Duitse leerlingen die ten gevolge van Bismarcks 'Kulturkampf' in eigen land geen katholieke school konden bezoeken; Van Rijswijck 1951, pp. 421-423.

²⁵ Van Rijswijck 1951, pp. 395-396.

In oktober 1871 werd Eduard Cuypers ingeschreven als leerling.²⁶ Kennelijk volgde hij eerst een voorbereidend jaar want pas in het schooljaar 1872/1873 zat hij in de de 'Sixième classe'.²⁷ Uit de verslagen in de Maas- en Roerbode in 1873, 1874 en 1875²⁸ is af te leiden dat Eduard ('E. Cuypers de Ruremonde') in de periode 1872-1875 de HBS-opleiding volgde. Hij kreeg in 1873 al 'accolades' voor 'arithmétique', 'architecture' en 'dessin'. Ook in de jaren daarna kreeg hij geen prijzen of accolades voor talen, geschiedenis, natuurkunde, scheikunde of biologie, maar wel voor wiskunde en tekenen. Eduard heeft vermoedelijk wel een deugdelijke ondergrond in de moderne talen gekregen, want zijn latere bibliotheek bevatte boeken en tijdschriften in het Frans, Duits en Engels en hij beheerste deze talen voldoende om zich daarmee nadien op zijn reizen buitenslands goed te kunnen redden.

Hij voltooide zijn middelbare opleiding in augustus 1875 en is waarschijnlijk direct daarna in Roermond aan het werk gegaan in het atelier van zijn oom Pierre.²⁹ Die was zelf al eind 1865 naar Amsterdam verhuisd³⁰ en verkreeg in 1876 de opdracht voor de bouw van het Rijksmuseum aldaar. Zijn oudere broer Henri verhuisde naar Amsterdam om aan die bouw mee te werken. Hij betrok daar met zijn hele gezin op 21 december 1876 een huis aan de Oude Zijds Achterburgwal nr. 10.³¹

²⁶ Rijksarchief Limburg 17.30 (Bisschoppelijk College Roermond), inv.nr. 206 (Register van de naamlijsten van de leerlingen).

²⁷ In het Register van de lijsten der leerlingen, welke met voldoende en welke met onvoldoende resultaat hebben deelgenomen aan de overgangsexamens 1868/69 – 1882/83 (Rijksarchief Limburg 17.30, inv. nr. 238) wordt hij in 1872 niet vermeld. Wel wordt in de jaren daarna zijn overgang uit de Sixième resp. de Cinquième vermeld.

²⁸ Maas- en Roerbode 16 augustus 1873, p. 3, 15 augustus 1874, p. 3 en 21 augustus 1875, p. 3.

²⁹ Aldus Vissering 1927, p. 2. Gerlagh 1979, p. 2 betwijfelt of Eduard al in Roermond bij zijn oom heeft gewerkt.

³⁰ Van Leeuwen 2007, p. 28.

³¹ Gerlagh 1979, p. 1.

Woon- en werkplaats Pierre Cuypers, Roermond

In Amsterdam zette Eduard gedurende vijf jaar (1876-1881) zijn opleiding voort op het tekenbureau in de bouwloods bij het Rijksmuseum van Pierre Cuypers³² en volgde hij aan de Quellinusschool een bouwkundige opleiding.³³ In 1877 stuurde Pierre Cuypers voor de 'Tentoonstelling Kunst toegepast op Nijverheid' in het Amsterdamse Paleis voor Volksvlijt enige modellen van ornamenten in, die waren getekend door zijn leerlingen H. Ehrhardt en Ed. Cuypers.³⁴ Eduard debuteerde dus niet als architect, maar als ontwerper van toegepaste kunst.

De eerste van hem bekende bouwtekening dateert van 1879 en ziet op een presentatietekening van het American Hotel, dat in de jaren daarna aan het Amsterdamse Leidseplein werd neergezet door C.C.A. Steinigeweg (en dat later plaats zou maken voor het huidige, door Kromhout ontworpen American Hotel).³⁵ Cuypers was door bemiddeling van Martin Kalff, toen corrector bij het Algemeen Handelsblad, met Steinigeweg in contact gekomen.³⁶ In welke hoedanigheid Eduard betrokken was bij de bouw van het oude American Hotel is niet helemaal duidelijk; wellicht was hij door zijn oom Pierre uitgeleend.

---

³² Van Heukelom 1927, p. 646.

³³ Koopman 1997, p. 359. Hij verwijst in noot 155 naar de leerlingenlijst van de Quellinusschool van 19 juli 1880. De school was toen pas opgericht.

³⁴ Eliëns 1990, p.170; Eliëns 1997, p. 22.

³⁵ Gerlagh 2007, p. 137; Van der Woud 1997, pp. 266-267.

³⁶ Karakterschets 1924, p. 712.

Tekening oude American hotel

2. Jong zelfstandig architect; 1882-1890

In 1882 vestigde Eduard Cuypers zich als zelfstandig architect aan de Prinsengracht te Amsterdam.³⁷ Gerlagh betoogt op basis van gegevens uit het Amsterdamse bevolkingsregister dat de oprichtingsdatum van het bureau gesteld mag worden op of omstreeks oktober 1881.³⁸ Ik acht het waarschijnlijker dat dit in april 1882 is geweest. De meerderjarigheidsgrens lag in die tijd bij 23 jaar. Om eerder een zaak te kunnen beginnen moest iemand ten minste beperkte handlichting hebben verkregen, waarvoor een eenvoudige procedure bij de plaatselijke kantonrechter volstond. Handlichtingen werden gepubliceerd in de Nederlandsche Staatscourant.³⁹ Een handlichting ten behoeve van Eduard Cuypers is in de betreffende jaargangen van de Staatscourant niet te vinden. Hij was dus niet eerder dan op zijn drieëntwintigste verjaardag (18 april 1882) handelingsbekwaam en in staat om een architectenbureau aan te vangen.⁴⁰ Maar vermoedelijk praktiseerde hij al eerder als zelfstandig architect.⁴¹

Zijn eerste opdrachten betroffen het ontwerp voor de bouw van een vetsmelterij in Velsen,⁴² de bouw van Maison Stroucken, een receptiezaal met vier bovenwoningen in de Marnixstraat te Amsterdam,⁴³ en de drukkerij en letterzetterij van het Algemeen Handelsblad aan het Keizerrijk aldaar.⁴⁴

Maison Stroucken vóór 2010

³⁷ Er worden ook eerdere jaartallen genoemd: 1878 (Fanelli 1981, p. 251; Searing 1982, p. 226; Casciato 1991, p. 17; Van Beekum 2008, p. 11; Kruidenier/Smeets 2014, p. 14), in, of kort na 1879 (Smit 2005, p. 37); voorts: op 21-jarige leeftijd (Vissering 1927, p. 2); op ruim 21-jarige leeftijd (Van Heukelom 1927, p. 646). Juister lijkt mij *Karakterschets* 1924, p. 712: "Tot ongeveer zijn 22ste jaar bleef de jonge Cuypers bij zijn oom."

³⁸ Gerlagh 1979, pp. 3-4: "In september 1881 verhuisde het gehele gezin van Henri Hubert Cuypers van Oude Zijds Achterburgwal 10 naar nummer 34 op dezelfde gracht. Alleen van de vader is het beroep (schilder) vermeld. Kort daarop, in november, betrok het gezin het huis Prinsengracht 315, en ditmaal blijkt Eduard Cuypers als architect vermeld te staan. In dezelfde maand trok Jan Antonie van Voorthuysen bij hen in. Zijn beroep is opzichter. Uit het feit dat hij nog tweemaal met Eduard Cuypers mee verhuisd is, blijkt, dat hij opzichter was op Ed. Cuypers' architectenbureau. Op grond hiervan mag de oprichtingsdatum van Bureau Ed. Cuypers gesteld worden op omstreeks oktober 1881."

³⁹ Artikel 486 Burgerlijk Wetboek 1838.

⁴⁰ Dat hij al in november 1881 in het bevolkingsregister als architect vermeld staat, kan ook zijn te verklaren uit het feit dat hij die zomer de bouwkundige opleiding aan de Quellinusschool had voltooid.

⁴¹ Een van zijn eerste ontwerpen, *Maison Stroucken*, werd al op 1 mei 1882 geopend. Gerlagh 2007, noot 10 meent daarom dat Eduard begin 1881 voor zichzelf is begonnen.

⁴² *Karakterschets* 1924, p. 712; Vissering 1927, p. 2.

⁴³ Gerlagh 2007, p. 138. Het pand is in 2010 geheel verbouwd als onderdeel van het DeLaMar theater met behoud van de markante voorgevel; Norbruis 2015, p. 22.

⁴⁴ Gerlagh 1979, p. 4.

DeLaMar theater met geheel rechts gedeelte gevel Maison Stroucken

Hij dong in 1884 samen met Jan B. Springer mee in de prijsvraag voor het nieuwe Beursgebouw; hun ontwerp onder het motto 'Fideliter' viel buiten de prijzen.⁴⁵ Hij werd in dat jaar verder bestuurslid en bibliothecaris-archivaris van Architectura et Amicitia⁴⁶ en redacteur van het verenigingsorgaan *De Opmerker* en zou dat tot 1887 blijven.

In de jaren tachtig bouwde en verbouwde hij te Amsterdam vooral woonhuizen, maar ook kantoorlokalen, een melkinrichting, een logement en een café.⁴⁷ Hij bouwde niet in de neogotische huisstijl van zijn oom Pierre, maar in de stijl van de neorenaissance in uiteenlopende varianten. De meest prestigieuze opdracht is die voor de bouw in 1888-1889 van een gynaecologische kliniek en twee huizen in de Sarphatistraat. De vrouwenarts Dr. M.A. Mendes de Leon was de bouwheer; de kliniek aan nr. 13 en het huis aan nr. 15 voor hemzelf en het huis aan nr. 5 voor zijn schoonmoeder, mevrouw Teixeira de Mattos-Mendes.⁴⁸ Het huis voor mevrouw Teixeira is opgetrokken in de stijl van de Venetiaanse Renaissance, de kliniek met woonhuis in die der 'Vlaamse renaissance', ook wel wegens haar toenmalige populariteit onder Amerikaanse en Westeuropese miljonairs 'neorenaissancestijl' genoemd.⁴⁹ De bergstenen gevels waren overwoekerd met ornamenteel beeldhouwwerk uit het atelier van de firma Van den Bossche & Crevels.⁵⁰ De

⁴⁵ Hoogewoud 1974, pp. 286 en 349.

⁴⁶ Aan dat archiveren is hij niet toegekomen, reden waarom hij in 1888 werd vervangen; Gerlagh 1979, pp. 27-28. Zie ook *Karakterschets* 1924, p. 712.

⁴⁷ Gerlagh 1979, p. 5.

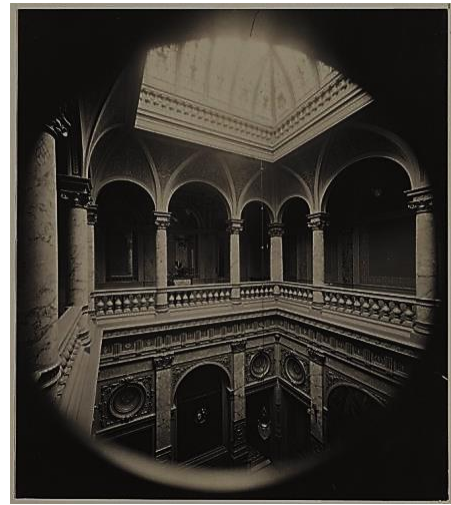
⁴⁸ Deze nummering dateert van 1923; eerder: 1c, 1g en 1h. Zie Wijnman 1971, deel 2, p. 519.

⁴⁹ Gerlagh 2007, p. 153, resp. Koopman, p. 62. Gugel/Leliman 1921, p. 403 spreekt echter van "de renaissance, eenigszins duitsch getint".

Het huis aan de Sarphatistraat 7 is ook aan Eduard toegeschreven (zo De Roy van Zuydewijn 1969, p. 62, Wijnman 1971, deel 2, p. 519, Gerlagh 1979, p. 48 en noot 258 en Fanelli 1981, p. 251), maar dit is van P.J.A. Gabriël; Gerlagh 2007, noot 40.

⁵⁰ Aldus Koopmans 1997, p. 62; Koopmans schrijft dat Cuypers in de bouwloods bij het Rijksmuseum en op de Quellinusschool met Van den Bossche & Crevels in aanraking is gekomen. Aannemende echter dat Eduard van augustus 1875 tot december 1876 in het Roermondse atelier van zijn oom Pierre heeft gewerkt, moet

gynaecologische kliniek voor Dr. Mendes de Leon was de eerste medische inrichting die Cuypers bouwde; hierop kom ik in hoofdstuk III.4 terug.

Ex- en interieur Sarphatistraat 5

De vraag rijst hoe Eduard Cuypers, een Limburgse katholiek, nog geen dertig jaar oud, dergelijke opdrachten van rijke sefardische joden wist te verwerven. Kennelijk bewoog hij zich gemakkelijk in allerlei kringen en slaagde hij erin hun vertrouwen te winnen. Ook nadien zal blijken dat gefortuneerde opdrachtgevers hem grote woonhuizen laten ontwerpen. Koopmans beweert dat Eduard anders dan zijn familie hervormd was – niet van huis uit, maar als bekeerling - en dat hij zich daardoor misschien wat gemakkelijker in het liberale Amsterdamse zakenleven bewoog.⁵¹ Dit is niet juist; hij is rooms-katholiek gebleven en zou ook naderhand nooit al die opdrachten voor katholieke kerken, scholen, zieken- en retraitehuizen hebben gekregen als hij de moederkerk had verlaten.

Cuypers bleef vrijgezel en zou dat zijn hele leven blijven. Na de dood van zijn moeder op 22 maart 1882 verhuisde het gezin van de Prinsengracht 365 naar Reguliersgracht 66, maar vanaf december 1882 tot maart 1883 woonde Eduard samen met J.A. van Voorthuysen (opzichter op zijn bureau) aan de Keizersgracht 714 en vanaf maart 1883 aan Singel 132. In augustus 1883 ging Eduard alleen wonen aan de Prinsengracht 971 en vanaf september 1886 aan het Westeinde 25, waar het gezin van Henri minus de oudste zoon zich herenigde. Vanaf november 1891 woonde Eduard op laatstgenoemd adres alleen met zijn zus Maria, totdat hij in 1899 zijn zelfgebouwde huis aan de Jan Luijkenstraat 2 betrok.⁵² In zijn levensbericht geeft Vissering aan hoezeer Eduard een hang had naar gezelligheid en “het gezellige huiselijke leven van een gelukkig gezin” heeft gemist.⁵³ Het was in die tijd niet gepast te verwijzen naar iemands homoseksuele geaardheid. Eduard zelf heeft zich er nooit over uitgelaten en anderen ook niet.⁵⁴ Indien hij inderdaad homosexueel was, kan men alleen maar speculeren over de innerlijke strijd die hij als belijdend katholiek in die tijd heeft moeten voeren. Vele

---

hij toen al W.H. Crevels (1855-1916) hebben leren kennen; deze Roermondenaar genoot daar vanaf 1868 tot 1877 zijn opleiding als beeldhouwer; Cartigny 2014, p. 6.

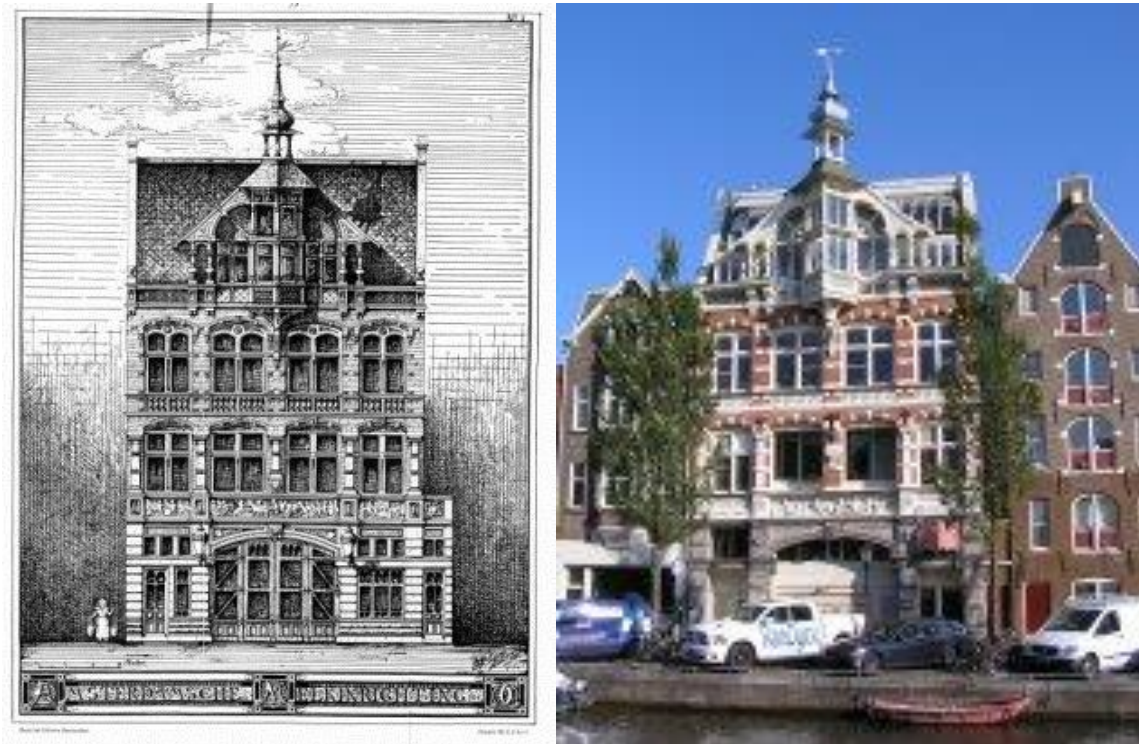
⁵¹ Koopmans 1997, p. 62. Hij geeft geen reden van wetenschap op.

⁵² Gerlagh 1979, p. 5.

⁵³ Vissering 1927, p. 10.

⁵⁴ Wellicht vormen de ‘geruchten’ door ‘broeders in het vak’ verspreid (Karakterschets 1924, p. 776) een toespeling.

bronnen wijzen op zijn enorme reislust; ⁵⁵ zocht hij elders ruimte die hij in eigen land miste? Het blijft een vraag.

Melkinrichting Prinsengracht 739-741 (1885)

Fries van P.E. van den Bossche

⁵⁵ Karacterschets 1924, p. 712; Vissering 1927, p. 2; Vissering 1928, p. 4; Bijlard 1928, pp. 17-18. Bijlard vermeldt dat Cuypers zijn reizen zorgvuldig catalogiseerde, maar daarvan is helaas geen spoor bewaard. Uit artikelen over ziekenhuisbouw blijkt dat hij met de geneesheer-directeur sanatoria en ziekenhuizen bezocht in Engeland, Duitsland, Frankrijk, Oostenrijk, Zwitserland en Denemarken. Hij ging ook naar wereldtentoonstellingen, buitenlandse exposities etc.

3. *Groeiende praktijk; 1890-1899*

In 1891 ontwierp Cuypers het in de Inleiding al genoemde meubelmagazijn van de firma H.F. Jansen & Zn. aan het Spui. Hier zijn nog duidelijke renaissancemotieven waar te nemen (vooral de dakopbouw en de sculpturale natuurstenen decoratie), maar de winkelpui is zeer modern met de grote glasvlakken en de zichtbaar gelaten gietijzeren constructie beneden. Met die grote etalageruiten gaf hij er blijk van in te springen op de nieuwe technische mogelijkheden.⁵⁶

De voorliefde voor technische innovaties bleek ook uit zijn uitbreiding van 'Het Poolsche Koffiehuis' tussen Kalverstraat en Rokin tot hotel Polen. Bij de opening in 1892 was het exclusieve hotel voorzien van elektrische verlichting, centrale verwarming, een hydraulische lift en vele telefoonaansluitingen. Het oogde daarmee voor die tijd hypermodern.⁵⁷

Hotel Polen

In 1893 werd Cuypers uitgenodigd deel te nemen aan de prijsvraag voor het gasthuis van de R.-C. Ziekenverpleging te Amsterdam, het Onze Lieve Vrouwe Gasthuis aan de Oostergracht, maar de keuze viel toen op het ontwerp van A.C. Bleys.⁵⁸

In 1894 kreeg Cuypers een opdracht die hem de komende drie jaar voornamelijk zou bezighouden: die voor het nieuwe station in 's-Hertogenbosch voor de Staatsspoorwegen. Hij gaf dit station, inclusief de sculpturale ornamentiek, vorm in de stijl van de neorenaissance, maar ook zijn gotische

---

⁵⁶ Gerlagh 1979, p. 52.

⁵⁷ Norbruis 2015, p. 23. Hotel Polen is op 9 mei 1977 tot de grond toe afgebrand.

⁵⁸ Gerlagh 1979, p. 30. Zie voor Bleys' tekening: Mens/Wagenaar 2010, p. 18.

en Art Nouveau-elementen aanwijsbaar.⁵⁹ Het station was in een stad als 's-Hertogenbosch beeldbepalend. Kennelijk was het aanvankelijk de bedoeling geweest dat het nog veel rijker versierd zou zijn, maar besloten werd dat op een totale bouwsom van fl. 325.000 voor fl. 60.000 moest worden bezuinigd op het ornamenteel beeldhouwwerk.⁶⁰ Dit beeldhouwwerk werd uitgevoerd door de firma Van den Bossche & Crevels, voor wie Cuypers even tevoren, in 1893, een woonhuis met atelier had ontworpen.⁶¹ Hij zou met die firma nog heel vaak samenwerken. Het decoratief schilderwerk was van de hand van Karel Sluyterman (1863-1931); deze zorgde voor de eerste Art Nouveau-versiering in een openbaar gebouw in Nederland.⁶² De overkapping van het station werd ontworpen door George H. van Heukelom (1870-1952); de lengte van de perronkappen was met 480 meter uitzonderlijk evenals de toepassing van staal in plaats van ijzer.⁶³ Tussen Cuypers en Van Heukelom ontstond een hechte vriendschap.⁶⁴ Het stationsgebouw brandde na een bombardement door geallieerde jachtbommenwerpers op 16 september 1944 geheel uit. Het had wel hersteld kunnen worden, maar daar is niet voor gekozen.

Station 's Hertogenbosch 1894-1896

---

⁵⁹ Gerlagh 1979, pp. 50-52.

⁶⁰ Koopmans 1997, p. 86.

De nog steeds rijke decoratie moet worden gezien in het licht van de 'landmark'-functie van dit station in een stad als 's-Hertogenbosch. Toen Cuypers tien jaar later 36 stations- en haltegebouwen voor de NOLS (Noordoosterlocaalspoorweg-Maatschappij) ontwierp, ging hij ervan uit "dat stations utiliteitsgebouwen waren en dat aan dit principe geen afbreuk moest worden gedaan door eisen van decoratie. Er mocht wel aandacht aan vorm en kleur worden besteed, maar met name de stationsgebouwen in kleine plaatsen mochten niet door toepassing van details, die bij grote stations voorkomen, storend werken in een plattelandsomgeving"; Van de Meene 1987, p. 134.

⁶¹ Gerlagh 1979, p. 6; Koopman 1997, p. 271. Eerder had hij in 1883 al een atelier voor hen gebouwd; Gerlagh 2007, pp. 148-149 en noot 24.

⁶² Leidelmeijer/Van der Cingel 1983, p. 66.

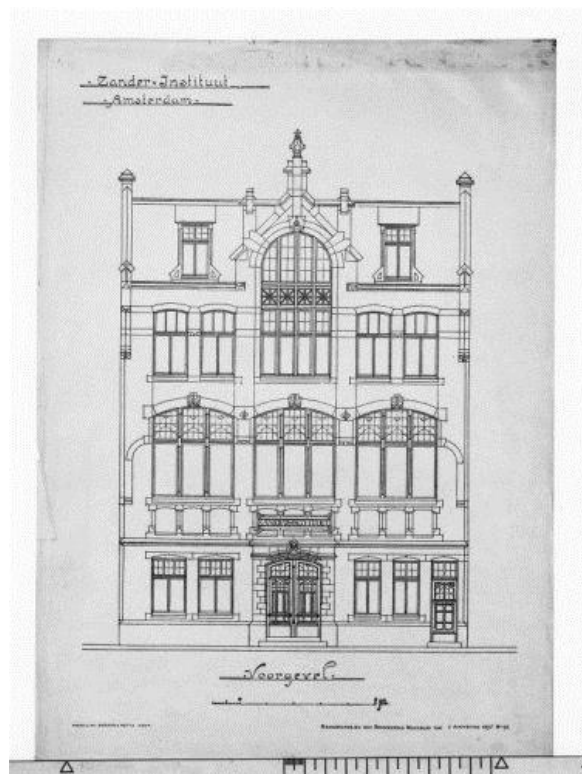
⁶³ Bakker/Roding 2000, pp. 41 en 6.

⁶⁴ Bakker/Roding 2000, p. 7. Zie ook Van Heukelom 1927.

Station 's-Hertogenbosch na het bombardement 1944

Zeer duidelijk doet de invloed van de Art Nouveau op Cuypers zich voor het eerst gelden in het Zander-instituut aan de Prinsengracht te Amsterdam dat uit 1897 dateert.⁶⁵

Bouwtekening voorgevel Zander-Instituut

⁶⁵ De Zander-Instituten waren in zekere zin voorlopers van de hedendaagse fitnesscentra. Hierin werden mensen met door de Zweedse arts J.G.V. Zander (1835-1920) ontworpen apparaten heilgymnastisch behandeld. Zie uitvoerig hierover Terlouw 2004. Het Amsterdamse Zander-instituut is ca. 1915 gesloopt; De Roy van Zuydewijn 1969, p. 108.

In 1891 werd hij lid van de Maatschappij tot Bevordering der Bouwkunst, een jaar later al bestuurslid en daarna lid van commissies en jury's, landelijk vice-voorzitter, redacteur van het *Bouwkundig Weekblad* en van 1899 tot 1906 voorzitter van de afdeling Amsterdam van de Maatschappij.⁶⁶ Behalve aan het professionele verenigingsleven nam Eduard ook volop deel aan het maatschappelijk gebeuren. Bij de inhuldiging van koningin Wilhelmina in de Nieuwe Kerk te Amsterdam op 6 september 1898 tekenden hij en Kromhout voor de versiering van de koninklijke route. Het *Rotterdamsch Nieuwsblad* schrijft daags daarvoor: "Het gedeelte dat de heer Cuypers voor zijn rekening heeft genomen, van het station naar het Frederiksplein is werkelijk feestelijk, licht, petilant, kleurig. Eerepoorten, de meestal te massieve, het straatafdeel bedekkende feeststellingen, heeft de heer Cuypers niet noodig gehad. Hooge palen, verbreed aan den voet door een vierkant omhulsel in lichte kleurtjes beschilderd. Hier en daar zijn die palen op het middenstuk verbreed met bloemkorven, Venetiaansche masten, op de Hoogbrug over den Amstel tegenover de Sarpathiestraat, schijnt een koepel van satijn of zijde tusschen de masttoppen gespannen te worden. Dit was vandaag nog niet gereed. Op het Frederiksplein, om de groote fontein heeft de heer Cuypers masten gezet, waaruit in a-symetrischen prettig-modernen stijl krullen springen uit dun hout gesneden en ook in lichte kleuren geschilderd. De versiering in hout is verder geheel in dien toon gehouden."⁶⁷

---

⁶⁶ Gerlagh 1979, pp. 28-29.

⁶⁷ *Rotterdamsch Nieuwsblad* 5 september 1898 (bericht gedateerd 3 september); Norbruis 2015, p. 29.

4. Aan de top; 1899-1909

a) een nieuw kantoor

Op 9 mei 1898 kocht Cuypers van de gemeente Amsterdam een van de kavels rond het Rijksmuseum, op de hoek Jan Luijkenstraat/Stadhouderskade.⁶⁸ Hij bouwde hierop een woonhuis met kantoor voor eigen gebruik – Jan Luijkenstraat 2 – en een woonhuis voor de verhuur – Jan Luijkenstraat 2A. Reeds op 27 april 1899 kon hij de parterre van nr. 2 betrekken. Hij is hier tot zijn dood blijven wonen. Op de eerste verdieping van het hoekhuis bevonden zich woonvertrekken voor ‘jonggezellen’ en op de tweede verdieping zijn architectenbureau. Aanvankelijk had hij nog een derde verdieping willen bouwen om daarin zijn kunstnijverheidsatelier (zie hierna) onder te brengen, maar uiteindelijk werd dit grotendeels elders gehuisvest.

Ontwerptekening voor Jan Luijkenstraat 2 met de niet-gerealiseerde extra verdieping

De architectuur van dit huis laat een stilistische omslag zien. Vooral de invloeden van de Engelse cottage-stijl en van Berlage doen zich gelden,⁶⁹ terwijl ook elementen van Art Nouveau en Japonisme aanwijsbaar zijn.⁷⁰

⁶⁸ Hypotheekregister Amsterdam, dagregister deel 401, no. 319.

⁶⁹ Searing 1982, p. 227 typeert de stijl als ‘Berlagian Queen Anne’ of ‘Berlago-Shavian’, dit laatste naar Richard Norman Shaw (1831-1912), de grote promotor van de cottage-stijl. Die stijl is hier herkenbaar in het vele houtwerk op de bovenste verdieping, het reliëf in de gevels en de grote variatie aan dakvormen. De grote bakstenen vlakken en de uitkragende hoek op steeds verder uitspringende natuurstenen blokken (villa Heymans in Groningen 1893) zijn duidelijk geïnspireerd door Berlage.

⁷⁰ Art Nouveau is de decoratie in de natuurstenen blokken; Japonisme is vooral herkenbaar in de gekromde daklijst van de dakkapel aan de Stadhouderskade; Gerlagh 1999(b), p. 40.

Gebouw aan de Jan Luijkenstraat 2

Dit zeer geslaagde eclectische ensemble is in de buitenlandse literatuur uitbundig geprezen. Zo schrijft het toonaangevende *Architektur des XX. Jahrhunderts* (in drie talen waarvan ik de Duitse versie citeer): "Wohl eine der originellsten Schöpfungen neuzeitlicher niederländischer Privatarchitektur ist das Wohnhaus das Architekt Ed. Cuypers sich in der Jan Luykenstraat 2 in Amsterdam erbaut hat. So wie die Grundrisse mit Rücksicht auf äußerste Bequemlichkeit und Behaglichkeit sorgfältig durchgebildet sind, je zeigt sich auch in den Fassade eine vollständige Befreiung von jeglicher Schultradition; nur Zweckmäßigkeit und künstlerlich-malerische Erscheinung haben bei den Entwurf und Ausführung bestimmend gewirkt."⁷¹

b) groeiend medewerkersbestand

De groei van het aantal opdrachten leidde tot uitbreiding van het architectenbureau met steeds meer leerlingen en medewerkers (opzichters en architecten). In 1897 begon J.M. van der Mey zijn loopbaan bij Cuypers, in 1898 gevolgd door een veertienjarige Joodse weesjongen wiens tekenkwaliteiten Cuypers zelf bij een bezoek aan een school had ontdekt: Michel de Klerk.⁷² In hetzelfde jaar kwam G.F. la Croix in de leer, in 1903 P.L. Kramer, om maar de bekendste te noemen.

⁷¹ *Architektur des XX. Jahrhunderts* 1902, p. 73.

⁷² Zie hierover Frank 1969, p. 95 en Bock 1997, p. 95.

Een foto uit 1906, waarop Cuypers troont te midden van zijn medewerkers, laat zien hoe het bureau inmiddels was gegroeid.⁷³

Foto bureau Cuypers uit 1906; in het midden Cuypers met o.m. Van der Mey, La Croix, De Klerk en Kramer

Deze expansie zorgde ook voor een wijze van werken die in Nederland niet eerder werd gevolgd, maar bijvoorbeeld wel in Wenen door het bureau van Otto Wagner of in de Verenigde Staten door Kim White & Mead.⁷⁴ Cuypers maakte na het verwerven van een nieuwe opdracht een of meer schetsen en liet het aan zijn medewerkers over om die uit te werken; het eindresultaat was het gevolg van de wisselwerking tussen hem en zijn medewerkers. Deze stijl van leiding geven en zijn regelmatige afwezigheid gaven zijn ontwerpers redelijk veel vrijheid.⁷⁵ Omdat aan eenzelfde opdracht door verscheidene, of zelfs vele, medewerkers werd gewerkt, kon aan het eindproduct

⁷³ Overigens vertrok juist dat jaar Van der Mey na het winnen van de Prix de Rome. Ook De Klerk en Kramer gingen weg (naar resp. Brussel en Londen), maar zij keerden na enige tijd terug; Gerlagh 1979, p. 16.

⁷⁴ Norbruis 2015, p. 12.

⁷⁵ Van Heukelom 1927, p. 646: “Stuwend en jagend – op eigen teekenzaal, waar hij meer aangaf dan uitwerkte – toch bezielde – tot den kern van hetgeen hij beoogde, niettegenstaande veel werd overgelaten aan zijn medewerkers’. Van Heukelom kende die teekenzaal van binnen omdat hij tijdens Cuypers’ reis naar Indië (zie hierna) daar gedurende enige maanden de leiding had. Zie ook Van Burkom/de Wit 1975, p. 39.

maar zelden worden afgelezen wie wat had ingebracht.⁷⁶ Dat eindproduct droeg enkel het stempel 'Architect Ed. Cuypers, Amsterdam'. Ook bij andere bureaus stonden overigens alle ontwerpen op naam van de naamgever van het bureau.

Dat wil niet zeggen dat zijn medewerkers verhinderd werden naamsbekendheid te verwerven. Cuypers stimuleerde hen juist om mee te doen aan prijsvragen en van die mogelijkheid werd ruim gebruik gemaakt.⁷⁷ Cuypers had ook een omvangrijke bibliotheek op het gebied van architectuur, beeldende kunsten, kunstnijverheid en klassieke archeologie⁷⁸ en was geabonneerd op vele buitenlandse vaktijdschriften; deze literatuur stond aan allen op zijn bureau ter beschikking.⁷⁹ Hij liet onder zijn tekenaars en opzichters een portefeuille circuleren "waarin niet alleen tijdschriften op het gebied van bouwkunst en kunstnijverheid opgenomen waren, maar ook staaltjes van mooi drukwerk, catalogi, kortom alle specimina, welke hem onder de oogen kwamen en waarvan een streven naar schoonheid uitging."⁸⁰ Volgens Piet Kramer bood het bureau "de beste leerschool die je je als jong architect zou kunnen wensen".⁸¹ Als het bureau van Cuypers wordt bestempeld als kraamkamer van de Amsterdamse School,⁸² is dat niet omdat Cuypers zijn medewerkers in die richting stuurde, maar omdat hij door zijn eclectische instelling en wijze van leidinggeven een broedplaats voor jong creatief talent creëerde die voorwaardenscheppend was voor het ontstaan van die school.⁸³ Er was sprake van een ongebonden werkwijze die vrij van enige ideologie was.⁸⁴ Sommige medewerkers gingen trouwens een andere weg.⁸⁵

Het is de vraag of Cuypers heeft beseft dat althans een aantal van zijn medewerkers, voorstander als zij waren van een socialistische of communistische ordening der maatschappij, er moeite mee hadden dat onder al het werk alleen de naam van hun werkgever werd geplaatst. De Klerk zou zich in 1917 binnen *Architectura et Amicitia* inzetten voor de opstelling van een erecode, waarin zou worden bepaald dat aan de architect alleen de 'wezenlijk eigendom' van een ontwerp toekwam indien hij alle tekeningen eigenhandig had vervaardigd en wel ten minste op schaal 1:100; de technische uitwerking die niet tot het ontwerp behoorde, mocht aan medewerkers worden overgelaten. Voorts wenste De Klerk dat bij publicatie of expositie de ontwerper verplicht zou zijn om

---

⁷⁶ Zie over de onmogelijkheid om een ontwerp aan een bepaalde medewerker toe te schrijven Gerlagh 1979, pp. 73-78. Slechts enkele werken zijn traceerbaar, bijvoorbeeld de autoremise in een (niet uitgevoerd) ontwerp voor een villa bij Haarlem van Michel de Klerk (Van Burkom/de Wit 1975, p. 39) en de werktekeningen voor het landgoed Hooge Vuursche van Boeyinga (Van Beekum 2003, p. 12).

⁷⁷ Zie onder meer Prang 1989, pp. 15-17; Casciato 1991, pp. 16-17; Buch 1993, pp. 69-71; Kohlenbach 1994, pp. 18-22.

⁷⁸ Bijlard 1928, p. 17. Bij zijn dood bevatte deze meer dan 4000 delen; helaas is de "inhoudsklapper, die het mogelijk maakte elk werk, in al die publicaties opgenomen, onmiddellijk te vinden" verloren gegaan, evenals de bibliotheek zelf; Gerlagh 1979, pp. 43-44.

⁷⁹ Kruidenier/Smeets 2014, p. 14; Cartigny 2014, p. 6.

⁸⁰ Vissering 1927, pp. 7-8.

⁸¹ Kohlenbach 1994, p. 15.

⁸² Van Beekum 2003, p. 13. Het bureau fungeerde overigens ook als huwelijksmarkt: De Klerk, Van der Mey en Kramer ontmoetten er hun toekomstige echtgenotes; Van Beekum 2008, p. 15; Kruidenier/Smeets 2014, p. 15.

⁸³ Anders Johannisse en Stissi in Bock 1997, pp. 95-96, die menen dat de veelgeprezen sfeer mogelijk meer een gevolg was van de afwezigheid van Cuypers dan van een bewust gestimuleerde creatieve vrijheid. Zij hebben duidelijk geen benul van wat leidinggeven aan een grote groep creatieve mensen binnen het kader van een commercieel bureau inhoudt.

⁸⁴ Aldus Casciato 1991, p. 19.

⁸⁵ Zoals Fernand Bodson, die een van de belangrijkste vertegenwoordigers van het Nieuwe Bouwen in België zou worden; Kohlenbach 1994, p. 18.

zijn belangrijkste medewerkers te noemen.⁸⁶ Zes jaar later zou Berend T. Boeyinga (1886-1969) in het SDAP-orgaan er bezwaar tegen maken dat op de Nationale bouwkunsttentoonstelling 1898-1923 werk aanwezig was van bureaus “waar allermint de architecten, die hun naam onder de stukken plaatsten, tevens de ontwerpers er van zijn. Het is niet goed dat die, zonder onderscheiding van de wel zelf ontwerpenden, op deze wijze zijn toegelaten.”⁸⁷

c) *een nieuw kunstnijverheidsatelier: Het Huis*

Eduard was in zoverre de principes van zijn oom Pierre trouw, dat hij een voorstander was van de idee van een ‘Gesamtkunstwerk’: de architect moest niet alleen een exterieur scheppen, maar ook zorgen voor een harmoniërend interieur.⁸⁸ Hij stuitte daarbij evenwel op het gebrek aan bekwame ambachtslieden om een door hem ontworpen interieur uit te voeren. Dat bracht hem ertoe in 1900 een eigen kunstnijverheidsatelier te beginnen dat vanaf 1903 de naam draagt van ‘Atelier voor decoratieve kunst Het Huis’.⁸⁹ Hij wilde goede ambachtslieden opleiden en ook de architecten van zijn bureau door wisselwerking met die ambachtslieden de gelegenheid bieden met nieuwe vormen te experimenteren.⁹⁰ Het was aanvankelijk zijn bedoeling een extra verdieping op zijn woonhuis te plaatsen en daar het atelier onder te brengen, maar na eerst te zijn gehuisvest in de Van Oldebarneveldtstraat, kreeg het atelier begin 1904 de beschikking over het gebouw aan de Kerkstraat nrs. 310-312-314.⁹¹ Daar waren tientallen⁹² medewerkers bezig in de koperslagerij, metaalgieterij, werkplaats voor metaalbewerking, meubelmakerij, pitrietvlechterij, beeldhouwerij en schilderwerkplaats. Alleen de uit vrouwen bestaande afdeling kunstnaaldwerk vond zijn onderkomen op de tweede verdieping van het pand aan de Jan Luijkenstraat 2 (tezamen met het architectenbureau).⁹³ Ook in het kunstatelier maakte Cuypers zelf de schetsen voor meubels, lampen, glaswerk, tapijten, wandschilderingen, gordijnen, beelden en andere objecten; die werden uitgewerkt door medewerkers onder de dagelijkse leiding van André Vlaanderen (1881-1955)⁹⁴ en vervolgens in het atelier uitgevoerd. Alleen de uitvoering van stenen beeldhouwwerk werd altijd uitbesteed aan Van den Bossche & Crevels. Ook de uitvoering van meubelontwerpen moest gedeeltelijk worden uitbesteed, en wel aan de Rotterdamse fabriek C.H. Eckhart, maar in 1905 werd Cuypers mede-aandeelhouder en kreeg hij de artistieke leiding van die fabriek met rond de 100 medewerkers.⁹⁵

---

⁸⁶ Bock 1997, p. 49, noot 66.

⁸⁷ Boeyinga 1923, p. 1028. Hij sprak denigrerend over “maakwerk”, “het niet meer door één geest beheerschte werk” (p. 1030).

⁸⁸ Searing 1982, p. 226: “The nephew, with his penchant for plastic manipulation of the building masses and his devotion to the ideal of the *Gesamtkunstwerk*, would prove himself a worthy heir”.

⁸⁹ Fanelli 1981, p. 251; Gerlagh 1979, p. 8. Volgens Bakker-Roding 2000, p. 7 was Van Heukelom mede-initiatiefnemer voor de oprichting, maar ik heb daarvoor elders geen bevestiging kunnen vinden.

⁹⁰ Van Beekum 2008, p. 11.

⁹¹ Gerlagh 1979, p. 9. Dit was het voormalige doopsgezinde oude mannen- en vrouwenhuis.

⁹² 50 à 60 volgens *Karakterschets 1924*, p. 782.

⁹³ Zie over deze tak van Het Huis: Groot 2007, pp. 267-270.

⁹⁴ Van Burkom/De Wit 1975, p. 39. Vlaanderen kwam in 1899 bij Cuypers’ bureau en vertrok in 1905, maar heeft nog lang veel werk voor dit bureau uitgevoerd en nog elf jaar meegewerkt aan *Het Huis oud & nieuw*; aldus Bonnet 1993, pp. 8-9.

⁹⁵ Gerlagh 1979, p. 10.

Cuypers' kunstnijverheidsatelier was de tegenhanger van het door Berlage en Van den Bosch (met financiële steun van verzekeringsdirecteur Carel Henny) tezelfdertijd opgerichte 't Binnenhuis.⁹⁶ 't Binnenhuis was echter bezield door het streven naar Gemeenschapskunst en had een afkeer van Art Nouveau; het was een winkel met prijzige kunstvoorwerpen van de aangesloten kunstenaars.⁹⁷ Cuypers koos voor een stilistisch ongebonden benadering, waarin ook plaats was voor zijn conceptie van Art Nouveau. Het Huis streefde naar een geïntegreerde benadering van ontwerpogave en uitvoering binnen zijn bouwbureau en atelier.⁹⁸

Als de *Hollandsche Revue* een kwart eeuw later terugkijkt, constateert dit periodiek dat Cuypers zijn idealen met Het Huis niet heeft kunnen verwezenlijken. "Zoodra zij kans zagen, vestigden zich de door hem opgekweekte werklui als chef en ofschoon zijn doel de kunstnijveren en de architecten dichter bijeen te brengen in groote lijnen wel werd bereikt, gelukte het hem toch niet een staf van vakmensen te vormen die geregeld met de bouwmeesters zouden kunnen samenwerken."⁹⁹ Het vergt een afzonderlijke studie na te gaan in hoeverre dit oordeel juist is. Tot heden is aan de rol van Cuypers' kunstnijverheidsatelier nauwelijks aandacht besteed.¹⁰⁰ Beweerd wordt wel dat het atelier van Cuypers nogal geïnspireerd lijkt te zijn door de Haagse 'Arts and Crafts' met een voorkeur voor de Belgische florale Art Nouveau en de Engelse verworvenheden op het gebied van meubelkunst,¹⁰¹ maar ook dat Cuypers 'a third, more international and synthetic approach' bood tussen de nogal sobere, rechtlijnige Nieuwe Kunst die in Amsterdam opgang deed en de Frans-Belgische variant die in Den Haag geconcentreerd was (rond de schilder Jan Toorop en de architect H.P. Mutters) met zijn kromlijnige ritmes ontleend aan de plantenwereld.¹⁰² Overigens was bij Cuypers de klant koning en werd desgewenst gewerkt in de trant van 't Binnenhuis.¹⁰³

Zoals in de Inleiding al is gesignaleerd, wijst Van der Woud erop dat de gegoede Nederlandse burger in de jaren negentig van de negentiende eeuw zijn historische stijlkamers verruilde voor de moderne Engelse woonkamers "onder leiding van ontvankelijke en invloedrijke architecten als Ed. Cuypers".¹⁰⁴ Opvallend is dat in de lijvige studie van Peter Thornton uit 1984 over huiselijk interieur voor wat de periode 1870-1920 betreft, Eduard Cuypers de enige Nederlandse ontwerper is die wordt vermeld, en wel onder het kopje 'Advanced Dutch' met afbeeldingen van de tekeningen van zijn studeer- en badkamer in zijn huis aan de Jan Luijkenstraat.^{105 106}

---

⁹⁶ Zie over 't Binnenhuis onder meer Eliëns 1997, pp. 46-47. Al spoedig, in januari 1902, traden de meeste kunstenaars uit en richtten hun eigen verkoopplokaal, N.V. De Woning, op.

⁹⁷ Norbruis 2015, p. 97, noot 70.

⁹⁸ Van Beekum 2008, p. 12.

⁹⁹ Karakterschets 1924, p. 782.

¹⁰⁰ Zie Gans 1960, pp. 67 en 75. Van Burkom/De Wit 1975, p. 38 noemen Cuypers' Het Huis het "derde en minst bekende broeinest van sierend vormgeven" rond 1900 naast Berlage's Binnenhuis en het atelier van Wisselingh, waarvan C.A. Lion Cachet zich in 1901 met zijn 'Atelier voor Vercieringskunst' afsplitste.

¹⁰¹ Van Burkom/De Wit 1975, p. 38.

¹⁰² Searing 1982, pp. 226-227.

¹⁰³ Van Burkom/De Wit 1975, p. 38; Leidelmeijer/Van der Cingel 1983, p. 94.

¹⁰⁴ Van der Woud 1997, p. 343.

¹⁰⁵ Thornton 1984, p. 365: "The windows of the study have an Aesthetic character and the frieze clearly springs from Art Nouveau, but the curtains and the rug are entirely up-to-date and the lineaments of the furniture are advanced in style. The built-in furnishing of the bathroom is neat and functional".

¹⁰⁶ Opvallend is ook dat in het Nederlandse overzichtswerk uit 1996 *Van Neorenaissance tot postmodernisme. Honderdvijfentwintig jaar Nederlandse interieurs* (Ellinoor Bergvelt, Frans van Burkom, Karin Gaillard (red.) Rotterdam: 010, 1996), Cuypers in de artikelen over de periode 1870-1915 nergens wordt genoemd. Zijn "herontdekking" als interieurontwerper in eigen land vangt aan met Van der Woud 1997, p. 343-344, Groot 1997, pp. 82-83 en Laan 2001, p. 39.

Er zijn vermoedelijk niet veel door Cuypers verzorgde huisinrichtingen bewaard gebleven. In elk geval is het door hem in 1909 in Um-1800 stijl vormgegeven interieur van de villa Oud-Walenburg in Rotterdam in originele staat bewaard gebleven en in 2010 gerestaureerd door Walraad Architecten.¹⁰⁷

Van belang is uiteraard dat Cuypers' ideeën over 'Gesamtkunstwerk' zijn leerlingen hebben beïnvloed, en wel speciaal degenen die later de Amsterdamse School zouden vormen. Voor De Klerk, Kramer, Van der Mey en hun geestverwanten was kunstnijverheid even belangrijk als architectuur en zij zouden dan ook hierin hun leermeester navolgen.

d) een nieuw tijdschrift: *Het Huis* (oud & nieuw)

¹⁰⁷ Cartigny 2014, p. 7.

In 1903 begon Cuypers' activiteit als tijdschriftuitgever. Hij richtte het tijdschrift *Het Huis*, *maandelyksch prentenboek gewijd aan huisinrichting, bouw- en sierkunst meubelen* op. In het eerste nummer gaf hij aan te willen voorzien in de lacune dat een eigen Nederlands orgaan met uitvoerige besprekingen en afbeeldingen van decoratieve kunst ontbrak.¹⁰⁸ In dit tijdschrift bracht hij allerlei ontwerpen van bouwkunst en kunstnijverheid van zijn kantoor fraai geïllustreerd onder de aandacht van zijn lezerspubliek. De eerste twee jaargangen bevatten echter ook enkele opstellen van Eduard Cuypers die zijn opvattingen over architectuur en kunstnijverheid weergeven en daarom hier van direct belang zijn; zie nader hoofdstuk II.

De Opmerker van 14 februari 1903 recenseerde de eerste aflevering van het tijdschrift en waarschuwde dat, als de volgende afleveringen ook zouden worden gevuld met materiaal uit Cuypers' eigen welvoorzien portefeilles "de uitgave toch veel [zal] gaan gelijken op een reclame van den architect voor zijn eigen werk, die niet strookt met onze begrippen omtrent de waardigheid van de professie".¹⁰⁹ Het is voor de eerste keer dat dit verwijt klinkt; in 1909 zal het nog veel luider klinken als Eduard in Nederlands-Indië op ruime schaal zelfpromotie bedrijft. Het is duidelijk dat hij als architect ook een commercieel denkende zakenman was die zich niet veel gelegen liet liggen aan eventuele beroepscoodes van zijn vak.

Voorpagina's *Het Huis* 1903 en *Het Huis oud & nieuw* 1905

¹⁰⁸ Cuypers 1903a, p. 3. Searing 1982, p. 232 meent dat Cuypers het gat opvulde dat de stopzetting in 1900 van het tijdschrift *Bouw- en Sierkunst* had gelaten. Dit tijdschrift was een initiatief van J.L.M. Lauweriks en K.P.C. de Bazel, die in 1895 een 'Atelier voor Architectuur, Kunstnijverheid en Decoratieve Kunst' hadden opgericht dat tot 1900 heeft bestaan; Van Burkom/De Wit 1975, p. 38. Het tijdschrift heeft zijn bestaan nog tot 1902 (vierde jaargang) gerekt.

¹⁰⁹ *De Opmerker* 1903, p. 38.

Het tijdschrift onderging in 1905 niet alleen een naamsverandering tot *Het Huis oud & nieuw. Maandelijksch prentenboek gewijd aan huisinrichting bouw en sierkunst*, maar ook een verandering van formaat en inhoud. Het blad bevatte vanaf deze derde jaargang artikelen over oude kunstnijverheid, in het eerste jaar alleen van Jan Kalf en W. Vogelsang, maar in de volgende van een groeiende stroom medewerkers. Hun bijdragen gingen niet alleen over kunstnijverheid maar ook over lokale geschiedenis en stadsschoon, alsmede boekrecensies.¹¹⁰ Daarnaast bleef het ook in ruime mate beschrijvingen en tekeningen van Cuypers' bureau op het gebied van bouwkunst en kunstnijverheid publiceren. Het blad zou tot eind 1916 regelmatig maandelijks verschijnen, de volgende – vijftiende jaargang – beslaat de periode mei 1917-mei 1918 en de zestiende en laatste jaargang sluit af in 1926.¹¹¹ Deze jaargang bevatte geen artikelen van derden meer, maar uitsluitend werk van Cuypers' bureau.¹¹²

e) *de ontwikkeling tot eclecticus*

Terwijl Eduard in de jaren tachtig werkte in verschillende varianten van de neorenaissancestijl, die in de jaren negentig allengs versoberde, ging hij vervolgens ook elementen van Art Nouveau verwerken of zelfs geheel in die stijl ontwerpen; bijvoorbeeld het Zander-instituut uit 1897. Art Nouveau-motieven zijn ook talrijk in zijn decoratieve kunst.¹¹³ In zijn huis in de Jan Luijkenstraat uit 1899 is de Engelse cottage-stijl dominant; dat geldt ook voor andere stadshuizen in Amsterdam.¹¹⁴ Toen hem kort daarop, in 1902, de opdracht werd gegeven voor het nieuwe hoofdkantoor van het Algemeen Handelsblad aan de Nieuwezijds Voorburgwal, kwam hij tot een ontwerp dat wel als proto-Amsterdamse School is gekarakteriseerd.¹¹⁵ Hier werkten Cuypers en zijn medewerkers (onder anderen De Klerk, Van der Mey en La Croix) met een model in boetseerklei, hetgeen zal hebben bijgedragen aan de plastische vormgeving van de voorgevel.

---

¹¹⁰ De inhoud wordt treffend getypeerd door Koopman 1997, p. 133: "Men vindt in dit blad niet alleen besprekingen van Haus Rheingold en andere geruchtmakende moderne architectuur; er werd bovendien met gelijkelijk enthousiasme geschreven over onderwerpen als oude gevelstenen, indiaanse totempalen en ivoorsnijwerk, Friese mangelplanken, hindoe-Javaanse en Melanesische sierkunst."

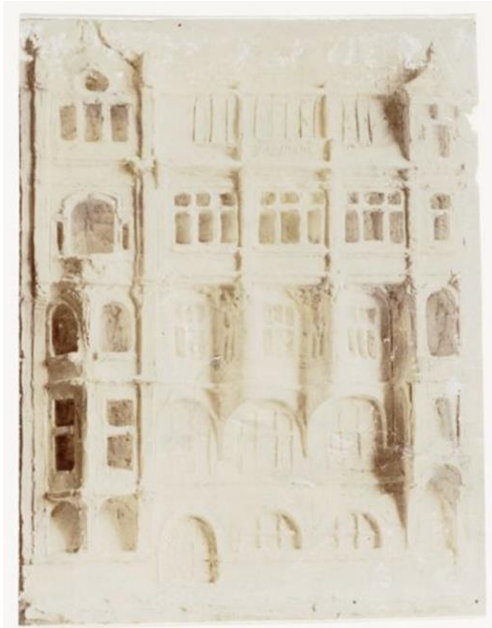
¹¹¹ Reeds in 1908 werd Cuypers als blijk van erkenning voor zijn tijdschrift benoemd tot gewoon lid van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde; Vissering 1927, p. 9.

¹¹² Vanaf januari 1928, dus na Cuypers' dood, werd het blad voortgezet onder de titel *Het Nederlandsche en Ned.-Indische Huis oud & nieuw*, met drie regelmatige jaargangen 17, 18 en 19 in 1928-1930, maar na nog twee nummers in 1931 hield ook dit tijdschrift op te bestaan.

¹¹³ Searing 1982, pp. 226-227 signaleert dat Cuypers naast de rechtlijnige Nieuwe Kunst in Amsterdam en de Toorop-variant van Art Nouveau in Den Haag een derde weg koos: "Cuypers offered a third, more international and synthetic approach", waarin zij behalve Belgische en Engelse ook Oostenrijkse en Duitse invloeden ziet alsmede een "typically Dutch fascination with Indonesian art". Volgens Gerlagh, pp. 68-69 paste Cuypers in Europa geen Indische motieven toe, maar soms Japanse of Aziatische.

¹¹⁴ De villa voor Charles Boissevain, directeur van het Algemeen Handelsblad, aan de Van Eeghenstraat 92 (1902-1903) en villa Alsberg aan het Museumplein, Honthorststraat 20 (1904-1906); over beide villa's Gerlagh 2007, pp. 178-182; over villa Alsberg ook Smit 2005, pp. 43-46. Villa Alsberg huisvest sedert april 2016 het MoCo (Modern Contemporary Art) Museum.

¹¹⁵ Buch 1993, pp. 62-63; zie voorts Gerlagh 1979, pp. 107-108, Gerlagh 1980, pp. 2-3 en Gerlagh 2007, pp. 175-177.

Boetseermodel en foto Handelsbladgebouw

Zijn hoofdkantoor voor de Amsterdamse Bank uit 1904 (de facto een ingrijpende verbouwing van drie zeventiende-eeuwse panden in twee fasen¹¹⁶) leidde tot een bespreking door een anoniem gebleven recensent in het *Bouwkundig tijdschrift*, waarin Cuypers' eclectische vormgeving - met elementen van Tudorgotiek en Art Nouveau - wordt verdedigd en de recensent de vormgeving van het bankgebouw afzet tegen het vigerende 'rationalisme': "Dikwerf heerscht heden ten dage bij bouwmeesters een zucht om eenvoudigheid op te voeren tot armelijkheid en somberheid, of om aan samenstellende onderdeelen bovenmatig solide vormen te geven en ze brutaal op den voorgrond te schuiven, waardoor het geheel een opeenstapeling van plumpe massa's wordt. Of zij wilden of niet, - ze zijn medegesleurd door theorieën, die als het eenige ware en goede voor de toekomst in schrifturen zijn verheerlijkt, of door reeds voor oogen gestelde voorbeelden van buitenlandschen oorsprong. De bouwmeester van deze Bank-instelling heeft zich van die invloeden vrij gehouden en zich niet wars getoond van chic, van voornaamheid die kalmen opschik niet uitsluit. Hij heeft zijn samenstelling in een kleedij gestoken die geen opgesmukte feesttooi is, maar een deftig kleed genoemd mag worden – geen boezeroen of beschermd pantser, maar een vormelijk, sierlijk kleed."

¹¹⁷

---

¹¹⁶ Gerlagh 2007, p. 165.

¹¹⁷ Het gebouw 1904, p. 42. Het bankgebouw is in 1966 gesloopt; De Roy van Zuydewijn 1969, p. 109.

Na 1905 ontstond internationaal een reactie op rationalisme en Art Nouveau. Vooral in de commerciële wereld kon men zowel esthetisch als ideologisch niet goed uit de voeten met de sobere rationalistische bouwstijl. De Art Nouveau was zijn hoogtepunt gepasseerd. Het kwam tot een heroriëntatie, waarin op traditionele wijze historische stijlmotieven werden toegepast.¹¹⁸

In deze heroriëntatie was de Duitse invloed van de Um 1800-beweging de voornaamste, met een vormgeving die de nadruk legde op het monumentale en aansloot op de internationale traditie van barok en classicisme. Ook bij Cuypers deed deze invloed zich gelden; een typisch voorbeeld is de villa Oud-Walenburg te Rotterdam (1907).¹¹⁹

---

¹¹⁸ Blijdenstijn/Stenvert 2000, p.122. Zij merken op (p. 93): “In Nederland valt de periode van de *nieuw historiserende stijl* samen met de verschijning van het tijdschrift *Het Huis Oud en Nieuw*, dat tussen 1903 en 1918 werd uitgegeven door Eduard Cuypers”.

¹¹⁹ Blijdenstijn/Stenvert 2000, pp. 124-125 noemen als voorbeeld het herenhuis aan de Maliebaan 55 te Utrecht uit 1904 wegens “de duidelijke dakpartij, manifeeste dakerker, opgelichte dakkapel en rijk uitgevoerde natuursteendecoratie in “Um 1800”-vormen.” Zie voorts Gerlagh 1999a, p. 242 l.k.

Villa Oud-Walenburg, Rotterdam

Historiserend waren ook zijn gebouwen met klokgevels met in- en uitzwenkende zijden, die hij vanaf 1908 enkele malen heeft gerealiseerd¹²⁰: het landhuis Vilsteren (1908),¹²¹ het landhuis Ernst Casimir voor de Roermondse kantonrechter Mr. Geradts (1908-1909), het woonhuis voor de familie Oldenborgh te Dordrecht (1908-1910) en het landgoed De Hooge Vuursche te Baarn (1910-1914). Dit gebruik van klokgevels reflecteerde een algemene wijziging in de belangstelling in heel Europa die zich richtte op de zeventiende en achttiende eeuw.¹²²

---

¹²⁰ Het eerst paste hij deze toe in het niet uitgevoerde ontwerp voor een villa in de omgeving van Haarlem; ook de door Michel de Klerk ontworpen automobielremise daarbij heeft klokgevels; Gerlagh 1979, pp. 60-61.

¹²¹ Hierover Laan 2001, p. 39 en Gerlagh 2001.

¹²² Van Burkom/De Wit 1975, p. 39; Kohlenbach 1994, p. 15.

Landhuis Vilsteren 1908

Tegelijk leverde Cuypers ook gebouwen af in de stijl van de Dordtse Renaissance zoals Sociëteit Amicitia aan de Ary Schefferstraat te Dordrecht (1908)¹²³ of in vrij zuivere zeventiende-eeuwse of achttiende-eeuwse trant, zoals de likeurstokerij voor Lucas Bols (1900).¹²⁴

Sociëteit Amicitia te Dordrecht (1908)

---

¹²³ Afgebroken in 1916; Gerlagh 2007, noot 60.

¹²⁴ Gerlagh 2007, p. 172.

Hoezeer Cuypers zich wilde bewijzen als virtuoos in uiteenlopende stijlen, blijkt wel in 1905 als hij met enkele tientallen andere architecten door de Carnegie-stichting wordt uitgenodigd deel te nemen aan de prijsvraag voor de bouw van het Vredespaleis. Iedere architect werd gevraagd om één ontwerp met veertien tekeningen. Cuypers diende niet minder dan vier ontwerpen tegelijk in met een groot aantal tekeningen, zodat – naar is gezegd – een wagon nodig was om alles naar Den Haag te brengen.¹²⁵ Aan deze klus had het hele kantoor maanden gewerkt. Helaas voor Cuypers: de Fransman L.M. Cordonnier (1854-1940) won de prijsvraag.¹²⁶ Dit belette hem niet om nadien nog een vijfde ontwerp uit te werken.¹²⁷

Eerder had Cuypers wel succes in een prijsvraag voor de bouw van een medische instelling: het sanatorium Hoog-Laren te Laren voor tuberculosepatiënten, gebouwd in 1902-1903; zie hierna hoofdstuk III.5. Ook bouwde hij in 1905-1907 een psychiatrische inrichting: het Gesticht voor Idiote Meisjes Boldershof te Druten; zie hoofdstuk III.6.

Vermeldenswaard is ten slotte dat hij in 1908 de opdracht kreeg voor de inrichting van de Nederlandse koloniale afdeling op de Brusselse wereldtentoonstelling in 1910.¹²⁸

f) verenigings- en maatschappelijk leven

Hiervoor is al aangegeven dat Cuypers tot 1906 actief was in de Maatschappij, van 1899 tot 1906 als voorzitter van de afdeling Amsterdam. Van mei 1905 tot mei 1906 is hij zelfs landelijk voorzitter.¹²⁹ Daarna heeft hij geen enkele functie meer bekleed in het professionele verenigingsleven. Wellicht moet de verklaring gezocht worden in de hoeveelheid werk die de algehele leiding van zijn architectenbureau en zijn kunstnijverheidsatelier en de artistieke leiding van de Rotterdamse meubelfabriek met zich bracht.

In 1904 werd nationaal herdacht dat koningin-moeder Emma 25 jaar in Nederland verblijf hield. Cuypers nam zitting in een commissie onder voorzitterschap van Jhr. Mr. C.J. den Tex, die de feestelijkheden moest organiseren, met name een fancy-fair in het Paleis voor Volksvlijt ten bate van de tuberculosebestrijding. Cuypers verzorgde de versiering van de zaal, de inrichting van alle stands en zelfs de kostuums en de hoeden voor de dames die eigen tentjes hadden, en de vele jonge meisjes die zaaldiensten verrichtten.¹³⁰

g) netwerk

Geen succesvol architect kan het stellen zonder netwerk. Het is tijd om stil te staan bij dat van Eduard Cuypers. Een zeer vroeg contact is dat met het Algemeen Handelsblad. Hiervoor kwam al ter sprake dat Martin Kalff hem in 1879 in contact bracht met Steinigeweg die het oude American Hotel bouwde, dat een van de eerste opdrachten voor Cuypers als beginnend architect de drukkerij en

---

¹²⁵ Vissering 1927, p. 7; Vissering 1928, pp. 2-3.

¹²⁶ Zes inzendingen werden bekroond, alle van buitenlandse architecten. Tot de Nederlandse inzenders behoorden ook Berlage en Kromhout. Zie Vredespaleis 1906. Volgens Koopmans 1997, p. 135 werd het prijsvraagontwerp van de Fin (Eliel) Saarinen (1873-1950) in architectenkringen algemeen beschouwd als het beste ontwerp; ook dit werd niet bekroond.

¹²⁷ Het Huis oud & nieuw 8 (1910), pp. 60-64. Zie ook Bijlard 1928, p. 6.

¹²⁸ Gerlagh 1979, pp. 17-18.

¹²⁹ A.Salm, voorzitter sinds 1898, was in 1905 niet direct herkiesbaar; Cuypers trad een jaar later af opdat Salm opnieuw kon worden gekozen; Gerlagh 1979, p. 29.

¹³⁰ Vissering 1927, pp. 2-3: "Cuypers was de architect in de commissie, maar tevens de ziel van de geheele onderneming".

letterzetterij van de krant aan het Keizerrijk inhiel, dat de bouw van het hoofdkantoor aan de Nieuwezijds Voorburgwal vooruit wees naar het expressionisme van de Amsterdamse School en dat hij voor directeur Boissevain aan de Van Eeghenstraat 92 een kapitale villa in cottage-stijl bouwde.¹³¹

Van Eeghenstraat 92

De verbouwing van het hoofdkantoor van de Amsterdamsche Bank is eveneens gememoreerd. Gerlagh meent dat hij daarbij in aanraking is gekomen met mr. Gerard Vissering (1865-1937), toen directeur van die bank.¹³² Wellicht hebben zij elkaar eerder ontmoet, bij de planning van sanatorium Hoog-Laren.¹³³ Hoe dan ook, uit dit contact is niet alleen een levenslange vriendschap voortgekomen,¹³⁴ maar Vissering zou – zoals hierna ter sprake zal komen – een cruciale rol vervullen bij de oprichting van Cuypers' Indische architectenbureau en de vele opdrachten die dit kantoor in Nederlands-Indië zou verkrijgen. Vissering zou hem ook in Nederland belangrijke opdrachten bezorgen.¹³⁵

---

¹³¹ Zie voor verdere opdrachten van de families Boissevain en Kalff: Gerlagh 1979, p. 108, Gerlagh 2007, pp. 174-175 en Smit 2005, p. 47

¹³² Gerlagh 2007, p. 167.

¹³³ Vissering was ook betrokken bij de bouw van het sanatorium Hoog-Laren; zie *Nieuws van den Dag* 12 juni 1901.

¹³⁴ Vissering schreef na Cuypers' dood twee levensberichten; Vissering 1927 en Vissering 1928.

¹³⁵ Gerlagh 1979, pp. 101-102 en 2007, p. 167 noemt Vissering een econoom, maar hij was een Leids jurist die eerst een aantal jaren in Amsterdam de advocatuur heeft beoefend alvorens over te stappen naar het bankwezen. Daar maakte hij een bliksemcarrière: van directeur bij de Amsterdamsche Bank (1900-1906) via

Mr. Gerard Vissering

De opdracht voor de hiervoor ook al genoemde bouw van de sociëteit Amicitia in Dordrecht verkreeg Cuypers van Ir. Johan Anthony Stoop, voorzitter van die sociëteit. Ook via zijn connectie met de Dordtse familie Stoop heeft Cuypers interessante opdrachten verworven: de bouw van Villa Simpang te Dordrecht (1900)¹³⁶ en de gelijknamige villa in Den Haag aan de Alexander Gogelweg (1915)¹³⁷, de bouw van het ziekenhuis voor de Vereeniging tot Particuliere Ziekenverpleging te Dordrecht (zie hierna hoofdstuk III.8) en van de overdekte zweminrichting Stoop's Bad te Bloemendaal (zie hierna, hoofdstuk I, 6c).

---

president-directeur van de Javasche Bank, de Indische circulatiebank, (1906-1912) tot president van de Nederlandsche Bank (1912-1931). In de negentiende eeuw deden juristen de economie er nog bij: Gerards vader, eveneens Leids jurist en hoogleraar staathuishoudkunde aan zijn alma mater, was van 1879 tot 1881 minister van Financiën in het kabinet-Van Lynden van Sandenburg.

¹³⁶ In januari 1945 verwoest; Gerlagh 2007, noot 60.

¹³⁷ Dit is thans de ambtswoning van de ambassadeur van Zuid-Afrika.

5. Reis naar Indië; 1909

a) de situatie in Indië

In Nederlands-Indië stond de koloniaal-Europese bouwkunst rond 1909 nog in de kinderschoenen. Er waren geen geschoolde bouwvakkers, er was een tekort aan westerse bouwmaterialen en huizen ontwerpen deed iedereen.¹³⁸ Er waren maar twee in Nederland geschoolde architecten in Indië werkzaam: M.J. (Marius) Hulswit (1862-1921) verbleef er sedert 1893 en P.A.J. (Piet) Moojen (1879-1955) was in 1903 in Indië neergestreken. Hulswit had zijn opleiding genoten op de bouwloods van Pierre Cuypers en had rond de eeuwwisseling de kathedraal van Batavia te Weltevreden in neogotische stijl (met twee gietijzeren spitsen) gebouwd¹³⁹ en daarna scholen en kerken. Moojen was een volgeling van Berlage en wilde een eigen Nederlands-Indische bouwstijl ontwikkelen.¹⁴⁰

b) de plannen van de Javasche Bank

De belangrijkste bank was de Javasche Bank, waarvan Mr. Gerard Vissering in 1906 president-directeur was geworden. De Indische economie was ‘booming’¹⁴¹ en de bank had behoefte aan een representatief hoofdkantoor in Batavia en een aantal agentschapsgebouwen, verspreid over de hele archipel. Vissering had een voorkeur voor de stijl van de Beaux-Arts, zoals hij die onder meer in Hong Kong, Singapore en andere Engelse koloniën had gezien, en wilde ook toepassing van de modernste technologie, onder meer wat de ventilatie betreft. Hij liet Moojen een voorstel doen voor een agentschapsgebouw in Makassar en een schets maken voor het hoofdkantoor te Batavia, en een andere architect, C. Boon, voor een bankgebouw te Medan. Vissering was daar kennelijk niet tevreden over en trok de opdrachten in. Tijdens een verlof in Nederland eind 1907 gaf hij zijn vriend Eduard Cuypers opdrachten voor een aantal nieuwe bankgebouwen op verschillende plaatsen in Indië. Of hij suggereerde in Indië een architectenbureau op te richten en zich daarvoor met Hulswit te associëren, staat niet vast, maar is wel waarschijnlijk. Hulswit reisde april 1908 naar Nederland af en zal met Cuypers de samenwerking hebben besproken. Zij kenden elkaar vermoedelijk nog van de bouwloods bij het Rijksmuseum zo’n dertig jaar terug.¹⁴² Nog in 1908 begon de bouw van twee door Cuypers ontworpen gebouwen voor de Javasche Bank te Medan (het eerste dat hij in de archipel verwezenlijkte) en Soerakarta. De bank te Medan met zijn vele fraaie Ionische zuilen sloot duidelijk aan op wat Vissering zich bij een representatief bankgebouw voor ogen stelde.

---

¹³⁸ Norbruis 2015, p. 39.

¹³⁹ Temminck Groll 2002, p. 153 roemt deze kathedraal als “the genuine masterpiece”, dat “the beginning of the great commitment of a series of good Dutch architects to building in Indonesia” markeert.

¹⁴⁰ Norbruis 2015, p. 43. Zie over Moojen ook Akihary 1988, pp. 39-42.

¹⁴¹ Vooral door de snelle ontwikkeling van de rubbercultuur sedert de eeuwwisseling; Gerlagh 1979, p. 97.

¹⁴² Akihary 1988, p. 35 noemt Cuypers een “oud studiemetgezel” van Hulswit. Gelet op het leeftijdsverschil van drie jaar is dat wellicht minder juist.

Javasche Bank te Medan

c) een forse aanvaring

In 1909 maakte Eduard een reis naar Indië.¹⁴³ Hij wilde enkele bouwterreinen voor de Javasche Bank ter plaatse bekijken en ook de situatie wat vaklui en materialen betreft opnemen. Daarnaast wilde hij de reis gebruiken voor de voorbereiding van de Nederlandse koloniale afdeling op de Wereldtentoonstelling in Brussel van 1910. Maar hij was ook een zakenman die in Indië belangstelling voor zijn werk wilde wekken in de hoop op opdrachten. Voorafgaande aan zijn reis had hij een groot aantal exemplaren verspreid van de eerste drie afleveringen van *Het Huis oud & nieuw* 1909, waarin hij enkele modelhuizen voor de koloniale ambtenaar had getekend. Verder had hij tijdens zijn verblijf een expositie te Batavia georganiseerd, waarop hij eigen werk (architectuur en kunstnijverheid) toonde, en lezingen in verschillende plaatsen met weer zijn eigen werk als onderwerp. Hij bezocht, behalve Batavia, Cheribon, Soerakarta, Djokjakarta, Medan en (samen met Vissering) Bali.

In het *Soerabaiasch-Handelsblad* van 28 juli 1909 verscheen een uitvoerig artikel van een zekere C.J., getiteld 'Eduard Cuypers, zijn Indische reis en zijn werk'. Het artikel verraadde een vrij grondige kennis van Cuypers' werk, dat misprijzend werd besproken, en leverde stevige kritiek op zijn promotietour en op zijn ongevraagde bemoeienis met het Koningspleinvraagstuk,¹⁴⁴ waarvoor aan

---

¹⁴³ Hij vond G.W. van Heukelom bereid tijdelijk de leiding van zijn Amsterdamse bureau waar te nemen; Bakker/Roding 2000, p. 7; Norbruis 2015, p.47.

¹⁴⁴ Volgens Vissering 1927, p. 7 had evenwel gouverneur-generaal Van Heutsz aan Cuypers advies gevraagd over eventuele gedeeltelijke bebouwing van dit plein te Batavia en verder over het maken van een plantsoen voor "deze groote, dorre zandvlakte"; zie ook Vissering 1928, p. 4.

Moojen al een bindende opdracht zou zijn verstrekt.¹⁴⁵ Het is nimmer vast komen te staan wie achter C.J. schuil ging, maar vermoedelijk was het Moojen. Het zou niet de enige keer zijn dat die zich van een ‘nom de plume’ bediende¹⁴⁶ en er was in Indië niemand anders aan te wijzen met een zo grondige kennis van Cuypers’ werk in Nederland.¹⁴⁷ Het artikel werd direct naar de Nederlandse vakpers gestuurd. In *De Opmerker* van 4 en 11 september 1909 verscheen in twee delen een artikel ‘Uit Insulinde. De Indische pers over een Nederlandsch Architect’, waarin hele stukken uit het artikel van C.J. werden overgenomen, zodat het moederland van de rel niet onkundig bleef.¹⁴⁸ De redactie van *De Opmerker* concludeerde dat men ook in Indië “het bestaan erkent van een usance, die den architect verbiedt sommige grenzen te overschrijden, en de kennelijke bedoeling om zaken te doen te veel op den voorgrond te laten treden”.

Vooraf de bemoeienis van Cuypers met de Koningspleinkwestie, waarvoor Moojen meende al een bindende opdracht te hebben gekregen, was voor hem aanleiding zich op 4 november 1909 met een open brief te richten tot het bestuur van de (in 1908 opgerichte) Bond van Nederlandsche Architecten. Moojen schreef zich te willen verdedigen “tegen ignobele, ons vak onteerende concurrentie en minder nette praktijken, waaraan ik de laatste jaren heb blootgestaan van de zijde van een der meest genoemde Hollandsche collegas.” Hij gaf van die praktijken een opsomming en wenste “een ernstig en luidklinkend protest te doen hooren tegen de wijze waarop de heer Cuypers de reclametrom steeds heeft geroerd.” Een kopie ging naar de redactie van *De Opmerker*, die de brief direct publiceerde.¹⁴⁹ Noch Moojen noch Cuypers was lid van de Bond van Nederlandsche Architecten en het bestuur (met De Bazel als voorzitter en Berlage als vice-voorzitter) zou er daarom verstandig aan gedaan hebben zich onbevoegd te verklaren, maar “gezien den ernst der uitgebrachte beschuldigingen en de daarmede verbonden belangen van het architectenberoep” ging het de zaak toch onderzoeken.¹⁵⁰ Het is begrijpelijk dat Cuypers hier niet aan wilde meewerken. Het bestuur kwam na ruim een jaar tot de conclusie dat Moojen in zijn belangen ernstig was benadeeld, maar dat niet was gebleken dat deze benadeling door Cuypers opzettelijk was beoogd.¹⁵¹

---

¹⁴⁵ Het artikel eindigde aldus: “Wij mogen het hierbij laten en kort resumeeren dat het werk dat de heer Cuypers vooral het in dit land vertoonde nu juist niet bevestigd dat wij hier een baanbrekende autoriteit op bouwkundig gebied te begroeten hadden, doch wel een der betere architecten, die niet tot scheppen maar tot toepassen geroepen zijn, dat verder zijn handelsgeest verder gaat dan strookt met de goede gewoonten onder zijn collega’s en dat ten slotte zijn optreden gedurende zijn verblijf in Indië hem niet bepaald recht geeft op onze sympathie. Integendeel, behalve zijn eigen persoonlijkheid waren daarvan vrienden en couranten wellicht de oorzaak. Niet iedereen is bestand tegen lof!”

¹⁴⁶ Norbruis 2015, p. 41 maakt aannemelijk dat een artikel in het *Bouwkundig Weekblad* van C.J.A. Gokkel uit 1907 (pp. 18-20), waarin Moojen en twee van zijn gebouwen uitbundig worden geprezen, door Moojen zelf is geschreven. Wellicht is ook het artikel van C.E.J. Meyll in het *Bouwkundig Weekblad* 1912 (pp. 578-580 en 589-593), waarin Moojen als baanbreker van de Nederlands-Indische bouwstijl wordt beschreven en een aantal van zijn gebouwen lovend worden besproken, (mede) Van Moojens hand.

¹⁴⁷ Een contra-argument is dat Moojen op 19 juni 1909 naar Holland was vertrokken en pas op 5 september terugkeerde; had hij een deel van de tekst al geschreven en is die aangevuld door iemand uit zijn kring?

¹⁴⁸ *De Opmerker* 1909, pp. 281-283 en 289-291.

¹⁴⁹ *De Opmerker* 1909, p. 394-397.

¹⁵⁰ *De Opmerker* 1911, p. 193.

¹⁵¹ *De Opmerker* 1911, p. 194: “Overwegende, dat uit een en ander blijkt, dat de heer Moojen in zijne belangen inderdaad ernstig is benadeeld, en met benadeeling is bedreigd geworden, dat evenwel niet is kunnen blijken, dat deze benadeeling door den heer Cuypers is beoogd, dat evenmin aannemelijk is gemaakt dat de heer Cuypers, in de opvolgende reeks van zijne handelingen ten opzichte der werken omtrent welke hij kon weten, dat de heer Moojen reeds daarin betrokken was, in elk opzicht moreel gedekt is door de verklaringen zijner lastgevers, dat niet is vast te stellen in hoeverre de heer Cuypers zich te dezer zake, door het verstrekken van inlichtingen zou hebben kunnen rechtvaardigen, Betreurt het bestuur het, dat het onder deze omstandigheden gedwongen is zich van het stellen van een conclusie te onthouden.” Bij deze conclusie

Het is jammer dat Cuypers zich nooit op schrift heeft verweerd tegen de aanvallen van Moojen op hem. Latere auteurs, eenzijdig afgaand op de versie van Moojen, krijgen dan de indruk dat hij zich toen onbehoorlijk heeft gedragen.¹⁵² Hij betrad in Indië een nieuwe markt en ging met open vizier de concurrentiestrijd aan. Handelde hij in strijd met de beroepscode? Waarschijnlijk, maar beroepscodes zijn wel vaker erop gericht om nieuwkomers het betreden van een markt te verhinderen.

Kantoor Javasche Bank te Batavia

d) een Indisch architectenbureau

Tijdens zijn verblijf associeerde Cuypers zich met Hulswit ter oprichting van een Indisch architectenbureau. Hulswit genoot de protectie van Zeilinga, een directielid van de Amsterdamsche Bank (die Vissering in 1912 als president-directeur zou opvolgen). De krachtige steun van twee topmensen van Indië's belangrijkste bank zal een voorname rol hebben gespeeld bij het besluit van Cuypers en Hulswit om samen te gaan in 'Architectenbureau Ed. Cuypers en Hulswit' te Weltevreden (een voorstad van Batavia). In 1914 associeerden zij zich ook met het technisch bureau van A.A. Fermont in 'Hulswit, Fermont en Ed. Cuypers'.¹⁵³ Het eerste bureau tekende meestal voor het ontwerp, het tweede droeg zorg voor de uitvoering. Rond 1920 duikt voor het eerst de naam op van 'N.V. Architecten-Ingenieursbureau Hulswit en Fermont te Weltevreden en Ed. Cuypers te Amsterdam'.¹⁵⁴ Het was tot 1922 gevestigd te Weltevreden aan de Gang Ketapang 5, daarna te

---

heeft de algemene vergadering zich in haar vergadering van 13 juli 1911 neergelegd; *De Opmerker* 1911, p. 195. Zie voor het verloop van de besluitvorming *De Opmerker* 1911, pp. 85, 103, 134, 180, 193-195 en 198. Voorzitter De Bazel lichtte nog toe "dat de meerderheid van het bestuur van meening was, dat er geen aanleiding bestond voor een veroordeelend vonnis" (p. 198).

¹⁵² Gerlagh 1979, pp. 88-94; Akihary 1988, p. 35.

¹⁵³ Norbruis 2015, p. 12; noot 379.

¹⁵⁴ Na het overlijden van Hulswit op 10 januari 1921 is de naam van de vennootschap veranderd in 'N.V. Architecten-Ingenieursbureau Fermont te Weltevreden en Ed. Cuypers te Amsterdam'; Gerlagh 1979, p. 85.

Batavia aan Molenvliet-oost 30. Het heeft als zodanig bestaan tot het in 1958 werd genaast en vervolgens opgeheven.¹⁵⁵

Marius Hulswit

Arthur Fermont

e) een nieuw tijdschrift

Verschillende schrijvers memoreren hoe Cuypers onder de indruk is gekomen van de schoonheid van het Indische landschap. De reis naar Indië heeft ook geleid tot zijn enthousiasme over de Indische volkskunst. Dit uitte zich direct hierin dat hij een aantal Indische handwerkslieden naar Brussel haalde om tijdens de Wereldtentoonstelling in 1910 hun traditionele vaardigheden en kunstnijverheidsproducten te tonen.¹⁵⁶

Op de lange termijn belangrijker is dat zijn enthousiasme voor de Indische volkskunst hem ertoe bracht een tijdschrift op te richten. Eerst was dat *Het Ned.-Indische Huis oud & nieuw*, een zesmaandelijks tijdschrift waarvan drie jaargangen zijn verschenen: 1913, 1914 en 1915.¹⁵⁷ Evenals het maandelijks tijdschrift *Het Huis oud & nieuw* bevatte het bijdragen, hier over Indische bouwkunst en kunstnijverheid, en verder veel artikelen over werken van het bureau Cuypers-Hulswit. In 1916 richtte Cuypers een veel algemener koloniaal tijdschrift op onder de titel *Nederlands-Indië oud & nieuw. Maandblad gewijd aan: Bouwkunst – Archeologie – Land- en Volkenkunde – Kunstnijverheid – Handel en Verkeer – Cultures – Mijnbouw – Hygiëne*. Hierin werd

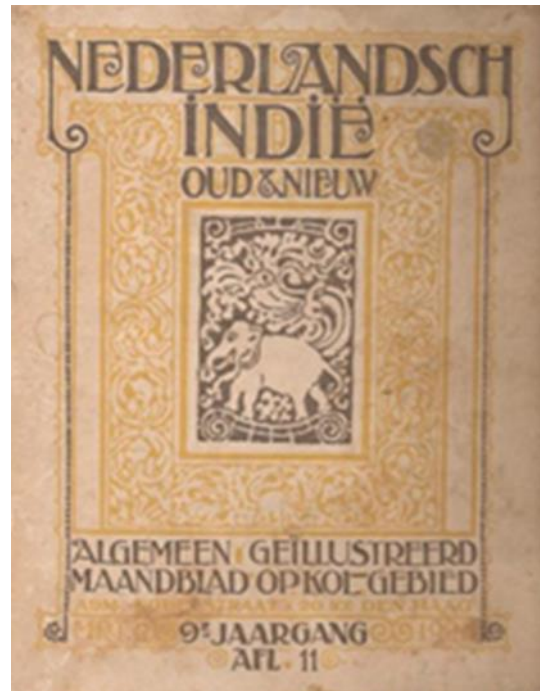
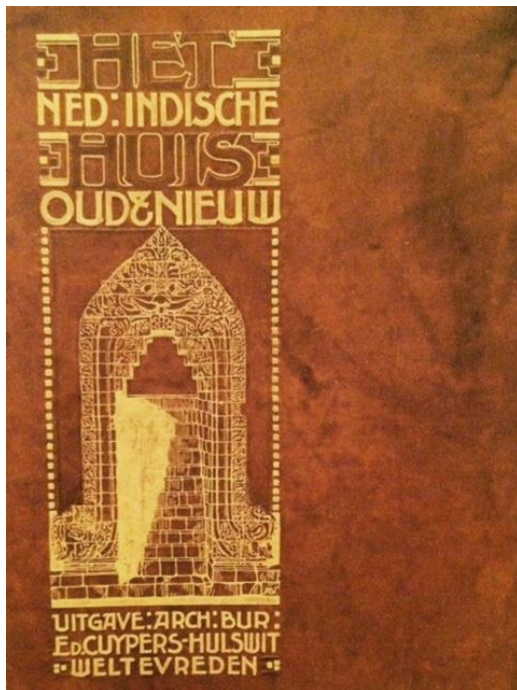
¹⁵⁵ Norbruis 2015, p. 16, noot 20. Een groot deel van het archief is dit voorjaar door Norbruis teruggevonden. Zie over het bureau verder Akihary 1988, pp. 35-38.

¹⁵⁶ Gerlagh 1979, p. 18. Aanvankelijk was een apart Indisch paviljoen gepland (zie de maquette bij Norbruis 2015, p. 52), maar geldgebrek leidde ertoe dat hiervoor uiteindelijk een pendopo werd opgetrokken in het door Kromhout ontworpen Nederlandse paviljoen; Gerlagh 1979, p. 106 en Norbruis 2015, p. 45.

¹⁵⁷ De eerste twee jaargangen zijn doorgenummerd. Als uitgever trad op 'Architecten-bureau Ed. Cuypers & Hulswit, Weltevreden'.

ook aandacht besteed aan het werk van andere architecten en relatief weinig aan dat van het bureau Cuypers-Hulswit. Anders dan de eerder genoemde tijdschriften had dit een redactie van met name genoemde personen, onder wie Cuypers en Hulswit. Ook geschiedde de uitgave niet voor rekening van Cuypers in privé, maar voor die van een aparte naamloze vennootschap.¹⁵⁸ Het tijdschrift heeft bestaan tot en met de negentiende jaargang in 1934.

¹⁵⁸ In de raad van commissarissen zaten onder meer oud-gouverneur-generaal J.B. van Heutsz en Ir. J.A. Stoop, die in Indië als directeur van de Dordtse Petroleum Maatschappij actief was geweest. Voor de verdere gang van zaken rond dit tijdschrift verwijs ik naar Gerlagh 1979, pp. 39-42.

6. Twee sporen; 1910-1927

a) naar de zijlijn

Zoals uit het voorafgaande bleek bruiste Cuypers ook na zijn vijftigste nog volop van energie. Naast het stichten van een bureau in Batavia en het oprichten van nieuwe koloniale tijdschriften bleef hij het grote architectenbureau en het grote kunstnijverheidsatelier in Amsterdam en de meubelfabriek te Rotterdam leiden. Zijn vroegere medewerkers De Klerk, Van der Mey, Kramer en La Croix zijn in 1910 allen vertrokken en gingen ontwerpen in een stijl die we nu aanduiden als die van de Amsterdamse School, maar nieuwe medewerkers waren voor hen in de plaats gekomen, zoals Boeyinga, J. Boterenbrood (1886-1932), D. Greiner (1891-1964), N. Lansdorp (1885-1964) en J.M. Luthmann (1890-1973). Zo leidde Cuypers na de eerste generatie Amsterdamse Scholers ook de tweede op.

Hoewel hij daarom wel als de vader van die school kan worden aangemerkt, ging hijzelf niet in die trant ontwerpen. Hij bleef een eclecticus die ontwierp naargelang de aard van het gebouw en de wensen van de opdrachtgever. Zo kwam hij geleidelijk aan de zijlijn te staan. Van Heukelom schrijft in zijn levensbericht dat Cuypers “leed onder de toenemende vervreemding van zijn vakgenooten”; “eenmaal een der eersten in het verenigingsleven”, heeft hij pijnlijk gevoeld dat “nieuwe namen veel genoemd en oud-bekende snel vergeten werden”. “Zijn ongebroken kracht, zijn impulsief gemoed hielden hem strijdvaardig en deden hem niet aanvaarden wat voor hen, die volgden ook komen zou”.¹⁵⁹

De marginalisering is geleidelijk verlopen. Als in 1920 een selecte groep van zes architecten wordt uitgenodigd voor een prijsvraag voor een nieuw gebouw van de Tweede Kamer, behoort Cuypers daartoe.¹⁶⁰ Leliman rekent in 1921 Cuypers “tot de eersten die de moderne opvattingen aanvaardden” (bedoeld wordt de Art Nouveau); hij meent dat bij een zeer groot aantal bouwwerken van Cuypers een eigen opvatting is ontwikkeld.¹⁶¹

Maar toen Wattjes in 1924 een overzicht van de moderne Nederlandse bouwkunst wilde geven, werd hem verboden daarin werken op te nemen “waarvan de commissie niet de zekere overtuiging heeft, dat de architect ook de ontwerper is”. Dit door Wattjes à contre-coeur aanvaarde verbod¹⁶² leidde ertoe dat van Cuypers, gelet op de werkwijze binnen zijn bureau, geen werk werd opgenomen. In die tijd liet hij zich, net 65 geworden, ontvallen dat ook in zijn jeugd de strijd tussen jong en oud in de wereld van de architectuur hevig was, “maar hij werd sympathiek gevoerd, op heel andere wijze dus dan tegenwoordig”.¹⁶³

De neergang in de waardering van Eduard Cuypers valt samen met de opkomst van Berlage. Berlage had rond 1900 slechts een kleine groep volgers, maar in het tweede decennium van de vorige eeuw kwam een omslag, totdat hij in de jaren twintig ook door de jongeren als lichtend voorbeeld, voorloper en wegbereider werd erkend.¹⁶⁴

---

¹⁵⁹ Van Heukelom 1927, p. 646.

¹⁶⁰ Zie Tweede Kamer 1921. Verder werden uitgenodigd: K.P.C. de Bazel, H.P. Berlage, J. Limburg, D.E.C. Knuttel en Jan Stuyt; Gerlagh 1979, pp. 26-27.

¹⁶¹ Gugel/Leliman 1921, p. 413.

¹⁶² Wattjes 1924, p. V. De censurerende commissie bestond uit zes architecten, waarvan er telkens twee waren aangewezen door de Nederlandsche Bond van Architecten, Architectura et Amicitia en Wattjes zelf.

¹⁶³ Karakterschets 1924, p. 712.

¹⁶⁴ Taut 1929, p. 71: “To-day he [Berlage] is generally regarded as their much venerated *doyen* in all the architectural circles of Holland, for even though form may very greatly at times diverge from his own, yet in the consciousness of every architect lies the conviction that it is to him that the credit is due”.

De waardering voor Cuypers was bijvoorbeeld in Duitsland nog steeds groot. Tot zijn verwondering bemerkte een Duitse journalist in 1924 op een stedenbouwkundig congres in Gothenburg dat Nederlandse architecten zich fel afzetten tegen Eduard Cuypers en Berlage verheerlijkten: “Vor einem Jahre wurde ich auf der Gothenburger Städtebau-Ausstellung zufällig Zeuge davon, wie dieselben Holländer, die für Berlage schwärmen, sich mit besonderer Schärfe gegen ihren Landsmann, den Architekten Eduard Cuypers, wenden, den sie für künstlerisch weit hinter Berlage zurückstehend ansehen. Ich gestehe, daß ich nicht imstande bin, zu begreifen, warum ein Gebäude wie Cuypers’ “Amsterdamsche Bank” nicht ebenso gut sein soll wie Berlages “De Nederlanden van 1845”. Um genau zu sein: Ich ziehe den Cuypers’schen Bau vor, und Gott sei meiner Seele gnädig! Ich finde die Zurücksetzung Cuypers’ fasst ebenso lächerlich wie die Verhimmelung Berlages.”¹⁶⁵ Als J.P. Mieras in 1926 zijn *Holländische Architektur des 20. Jahrhunderts* publiceert, is Berlage de alles beheersende figuur van de Hollandse architectuurgeschiedenis en is Eduard Cuypers daaruit geheel weggeretoucheerd.¹⁶⁶ Na Cuypers’ dood zou Walenkamp in *De Groene Amsterdammer* hem bestempelen als “talentvol epigoon, geen pionier”.¹⁶⁷

Zoals Van Heukelom al aangaf, was Cuypers werkkracht ook in zijn latere jaren ongebroken. Hij volgde twee sporen. In Indië bouwde hij na 1909 een kantoor op dat ook na zijn dood daar leidinggevend zou zijn. In Nederland was zijn kantoor niet langer toonaangevend. Geleidelijk specialiseerde het zich in ziekenhuis- en kerkenbouw.¹⁶⁸

b) Indië

Het bureau van Hulswit en Cuypers heeft een leidende rol gespeeld in de Indische architectuur in de eerste helft van de vorige eeuw. Het bouwde niet alleen voor de Javasche Bank het hoofdkantoor (met Corinthische zuilen)¹⁶⁹ en twaalf agentschapskantoren, maar ook kantoren voor andere banken, zoals de Hongkong Shanghai Bank, de Chartered Bank of India, China and Australia, de Nederlandsche Handel Maatschappij en de Escompto-bank. Klant voor grote representatieve bedrijfspanden waren ook handelshuizen, zoals de Handelsvereniging Amsterdam, Lindeteves-Stokvis en de Internationale Crediet- en Handelsvereniging Rotterdam, verzekeringsmaatschappijen als Dordrecht en bedrijven als de British American Tobacco Company. Het bureau bouwde in een stijl die het bedrijfsleven aan stond en met gebruikmaking van de nieuwste technieken. Maar ook werden een clubgebouw voor de Engelse Cricket Club, een apotheek, boekhandel, ooglijderskliniek, ziekenhuis, broeder- en zusterscholen en katholieke kerken ontworpen en gebouwd en een hotel

¹⁶⁵ Wasmuths 1925, p. 149. Tevoren had hij opgemerkt: “Ich gestehe Ihnen, daß ich Berlages Arbeiten, angesichts derer die Holländer in tiefsinnig schweigende Bewunderung verfallen, nur mit starkem Widerwillen anschauen kann.”

¹⁶⁶ Mieras/Yerbury 1926. Er is ook een Engelstalige versie *Dutch architecture in the XXth century*, Londen: Benn, 1926.

¹⁶⁷ Walenkamp 1927: “Bij Eduard Cuypers was het gedurende heel zijn leven meer een tasten, een springen van den hak op den tak. Geen enkel minderwaardig werk werd door hem tot stand gebracht, maar ook geen enkel waarlijk geniaal. Bij hem was het meer een talentvol volgen der onderscheiden kunststromingen dan een zelscheppen of voorgaan. Hij was talentvol epigoon, geen pionier”.

¹⁶⁸ Gerlagh 1979, p. iii meent dat Cuypers in de aanvaarding van meer utilitair gerichte opdrachten compensatie zocht en vond voor de vervreemding van zijn mede-architecten.

¹⁶⁹ Temminck Groll 2002, p. 154: “The design, by the Ed. Cuypers and Hulswit Office (...) displayed the Classicist style that would become characteristic of the many bank buildings throughout the archipelago that were drawn up by this office. On the one hand, it was reasonably international – similar buildings can be found in both the British and the French spheres of influence – but it also has modest references to the Indonesian world due to the application of decorative elements derived from old Hindu-Buddhist architecture”.

uitgebreid.¹⁷⁰ Akihary schrijft in 1988 dat het bureau van Hulswit, Fermont en Cuypers “in kwantitatieve zin het meest produktieve geweest is van alle particuliere architectenbureaus in Nederlands-Indië.”¹⁷¹

In het begin werd al het ontwerpwerk gedaan in Cuypers’ bureau te Amsterdam, al nam men te Weltevreden wel de vrijheid de plannen aan te passen aan de plaatselijke omstandigheden. Na het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog in 1914 is het verkeer tussen moederland en kolonie moeizamer geworden en is het bureau te Weltevreden meer zelf gaan doen.¹⁷²

Cuypers bouwde in Indië vooral in een klassieke renaissance- en barokstijl met toevoeging van inheemse elementen. Iets soortgelijks is te zien in de Engelse koloniale architectuur in India, waarin Engels classicisme werd vermengd met inheemse motieven. Batavia kende echter een ambtelijke Technische commissie, die zich ook de rol van schoonheidscommissie aanmat en waarin concurrent Moojen zich een plaats als adviseur had weten te bemachtigen. Door bouwplannen af te keuren, noopte die commissie Cuypers meer dan eens te ontwerpen in de door Moojen gepropageerde Nederlands-Indische bouwstijl zoals apotheek Rathkamp (1912), het gebouw van de Internationale Crediet- en Handelsvereniging Rotterdam aan de Kali Besar (1913) en het kantoor van de verzekeringsmaatschappij Dordrecht (1914). Ook dan maakte Cuypers er iets moois van.

Apotheek Rathkamp

---

¹⁷⁰ Gerlagh 1979, p. 86.

¹⁷¹ Akihary 1988, p. 36.

¹⁷² Norbruis 2015, p. 12.

Maar de Javasche Bank en de Nederlandsche Handel Maatschappij waren in Batavia kennelijk machtig genoeg om de Technische commissie te trotseren.¹⁷³ In andere steden dan Batavia onthielden de technische commissies zich van een esthetisch oordeel en kon Cuypers doen wat hij het liefste deed: samen met de opdrachtgever komen tot een mooi gebouw. Enkele voorbeelden: de in 1912 tot stand gekomen winkel, aan de Grootte Postweg te Bandoeng, Toko de Vries

¹⁷³ Norbruis 2015, p. 53.

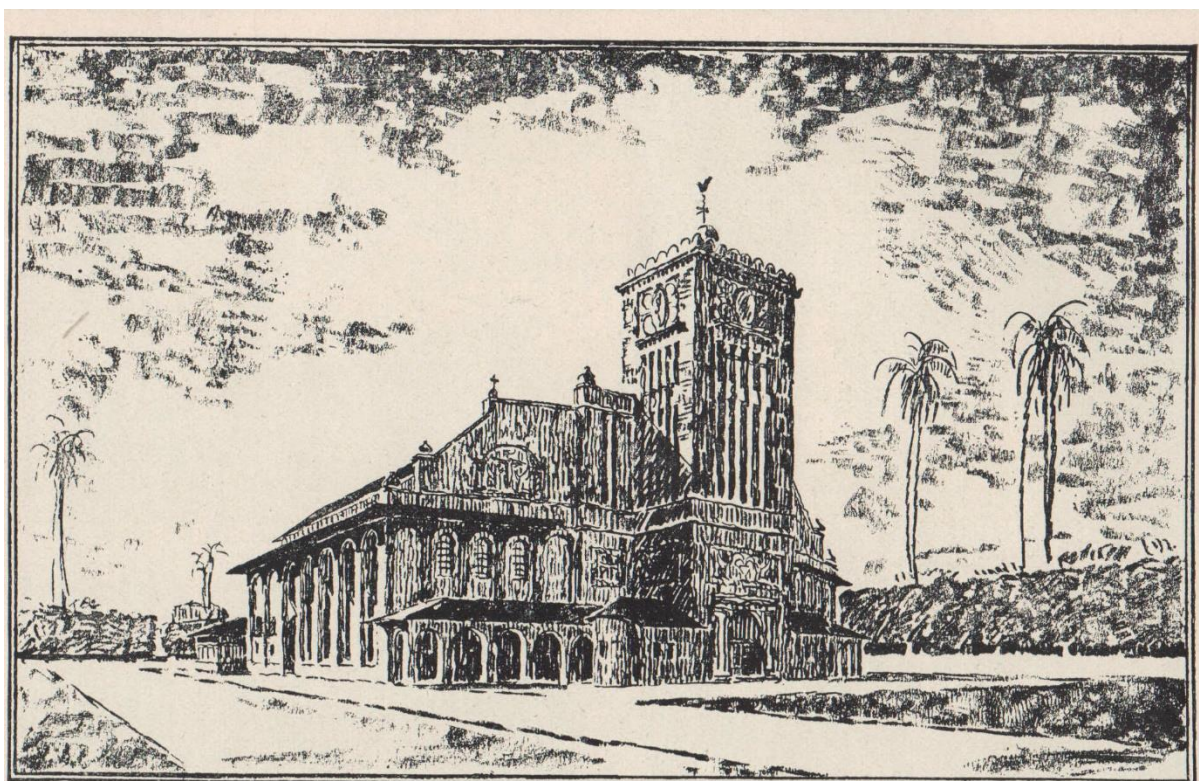
Voormalig pand van Toko de Vries gefotografeerd in de 21ste eeuw

de woning van de Agent van de Javasche Bank te Soerabaja uit 1920

de Sint Antoniuskerk te Djokjakarta

Afb. 17.

Perspectiefschets R.K. Kerk te Djocjakarta (N.I.).

en het kantoor van de Handelsvereniging Amsterdam te Soerabaja uit 1925

Soerabaja. H.V.A. gebouw.

c) *Nederland*

In 1910 ving Cuypers aan met het ontwerp van een landhuis dat alle andere in de schaduw stelde: kasteel de Hooge Vuursche te Baarn. Het was in 1912 gereed en is gebouwd in een historiserende stijl.¹⁷⁴

De Hooge Vuursche

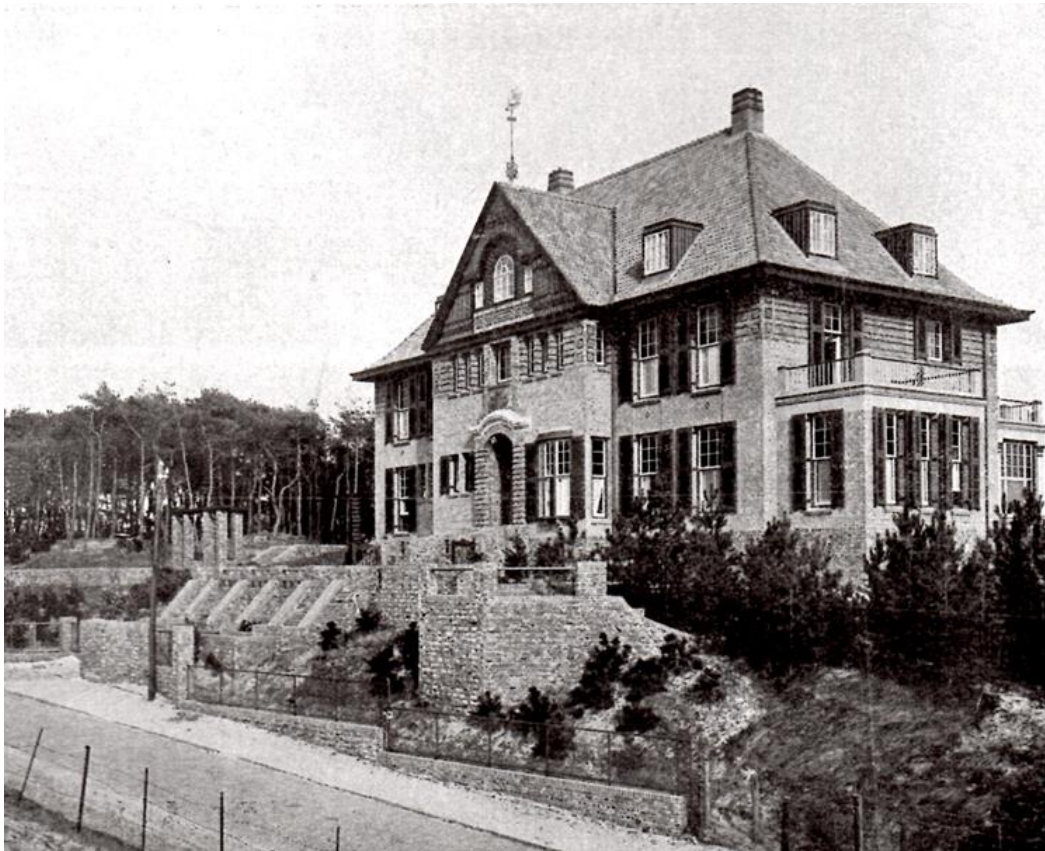
Het huidige hotel

---

¹⁷⁴ Hoe belangrijk hij dit project vond, blijkt wel uit het feit dat hij gedurende vier jaargangen van *Het Huis oud & nieuw* uitvoerige artikelen hieraan wijdde; Gerlagh 1979, pp. 59-60. De bouw geschiedde in opdracht van het echtpaar Van den Bosch-van Hardenbroek. Thans is het een hotel.

Daarna zou hij alleen nog landhuizen bouwen voor vrienden zoals Huize Die Clinghe te Bloemendaal voor Mr. Vissering (1915).¹⁷⁵

Huize Die Clinghe

Verder bouwde hij het Veiligheidsmuseum aan de Hobbemastraat te Amsterdam (1912)¹⁷⁶, scholen zoals de MTS te Dordrecht (1913) en het Kennemer Lyceum te Haarlem (1923), de overdekte zweminrichting Stoop's Bad te Bloemendaal (1921)¹⁷⁷ en in de jaren twintig nog enkele kerken.¹⁷⁸

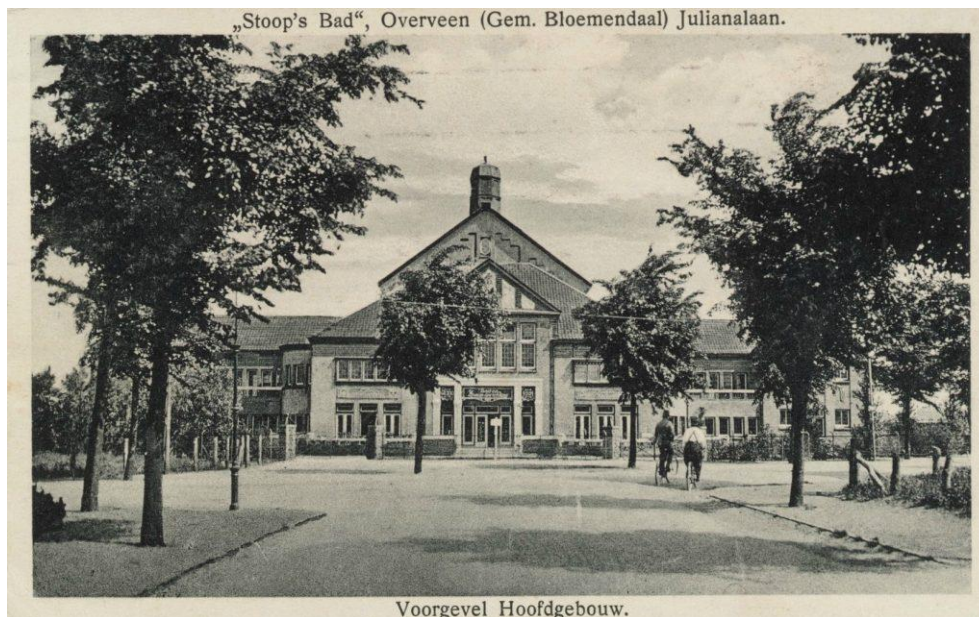
---

¹⁷⁵ De bouwheer (Vissering 1927, p. 7) wijst op "de Chineesche lijn in het dak en de Chineesche combinatie van kleuren in het innerlijke". Het landhuis is in 1915 gebouwd als zomer- en gastenverblijf voor representatieve doeleinden en in 1926 via een verbouwing geschikt gemaakt voor permanente bewoning. Zie over de woelige geschiedenis van het landhuis sindsdien Oostenbroek 1981 en Blankevoort 1986.

¹⁷⁶ De neobarokke gevel staat nog overeind, de rest maakte plaats voor het Ateliergebouw (opleiding restauratoren).

¹⁷⁷ Van Hellenberg Hubar 1991. Het zwembad is in 1990 gesloten. Het gebouw is nu een appartementencomplex.

¹⁷⁸ De Hollandsche revue vraagt Cuypers in 1924 wat er waar is van de geruchten dat hij jarenlang als kerkenbouwer systematisch was tegengewerkt. Cuypers zelf hierover: "daar is wel iets van aan geweest; omdat ik werkte voor iedereen, omdat ik bouwde zonder partij-overwegingen, heeft men mij door praatjes eenigen tijd er uitgehouden"; *Karakterschets* 1924, p. 776. Zie voor Cuypers' ideeën over kerkenbouw Cuypers 1923.

In 1920 richtte hij een bijkantoor in Roermond op met als filiaalhouder August Hermans. Hij had voorheen in Limburg vanuit zijn Amsterdamse kantoor gebouwen gerealiseerd zoals Huize Ernst Casimir aan de Venloseweg in Roermond (1908-1909)¹⁷⁹, het retraitehuis van Manresa te Venlo (1908)¹⁸⁰ en vanaf 1919 in Roermond de nieuwbouw van het Pensionaat St. Ursula, een internationaal gerenommeerd opleidingsinstituut voor meisjes uit de betere stand.¹⁸¹ Het Roermondse filiaal werd wellicht opgericht met het oog op de beoogde vrijlegging van de

¹⁷⁹ Cartigny 2014, pp. 8-9.

¹⁸⁰ De Boer 1979, pp. 16-19.

¹⁸¹ Cartigny 2014, pp. 9-10.

Munsterkerk te Roermond; het concurrerende plan van neef Jos daarvoor won het echter in de gemeenteraadsvergadering van 23 juni 1924 met 9 tegen 4.¹⁸² Cartigny meent dat de oprichting samenhangt met andere projecten zoals de bouw van het St. Jozef Ziekenhuis te Heerlen (zie hoofdstuk III.10).¹⁸³

Maar vooral legde hij zich in de herfst van zijn loopbaan toe op ziekenhuizen. Eerder had hij in 1889 een gynaecologische kliniek voor Dr. Mendes de Leon gebouwd, in 1902-1903 een sanatorium voor tuberculosepatiënten te Laren en in 1905-1907 een psychiatrische inrichting te Druten. Vanaf 1910 ontwierp hij in Nederland nog zeven ziekenhuizen en een sanatorium en in Indië een algemeen ziekenhuis en een kliniek voor ooglijders. Hierin ontwikkelde hij een stijl gebaseerd op veel toetreding van licht en lucht, waarbij de functionaliteit voorop stond en duidelijke stijlkenmerken op de achtergrond raakten.¹⁸⁴ Hij anticipeerde zodoende op de Nieuwe Zakelijkheid. Zie verder hoofdstuk III.

d) *het einde; 1 juni 1927*

Voelde hij in het voorjaar van 1927 zijn einde naderen? Op 25/26 april 1927 maakte Eduard zijn testament. Dit testament kon niet worden achterhaald, maar uit de transportakte van het pand aan de Jan Luijkenstraat 2, verleden op 3 augustus 1951,¹⁸⁵ valt wel te achterhalen wat de hoofdzaken uit zijn testament inhielden. Tot zijn enige erfgenamen benoemde hij de twee dochters uit het eerste huwelijk van zijn jongste zus Anna, mevrouw Holleman-Audretsch en mevrouw Kuipers-Audretsch.¹⁸⁶ Op de helft van de nalatenschap vestigde hij een vruchtgebruik voor zijn vrijgezelle zus Maria, dat bij haar dood zou overgaan op Anna.¹⁸⁷ Zijn oudste zus Louisa was al in 1924 kinderloos overleden. Zijn oudere broer Pierre was in 1922 overleden, met achterlating van zeven kinderen.¹⁸⁸ Voor zover uit de transportakte is af te leiden, zijn deze kinderen in het testament niet bedacht.

Hij overleed na een ziekbed van enkele weken in het door hemzelf gebouwde Haagse Roode Kruis Ziekenhuis op 1 juni 1927, toen tijdens of vlak na een tweede maagoperatie een hartstilstand optrad. In alle kranten werd zijn overlijden bericht.¹⁸⁹ De begrafenis vond plaats op dinsdag 7 juni op de Amsterdamse begraafplaats Zorgvlied.¹⁹⁰ Vissering schreef twee herdenkingsartikelen en Van Heukelom een.

Onder zijn kantoorgenoten werd een prijsvraag uitgeschreven voor een grafmonument. De jury bestaande uit Van Heukelom, Cuypers' jongste zus Anna en de architect K. Van Geijn, koos uit elf ontwerpen en een maquette het ontwerp van Wim de Sain. Diens plan is enigszins gewijzigd uitgevoerd.¹⁹¹

---

¹⁸² Cartigny 2014, pp. 10-14. Zie voor het plan van Ed. Cuypers: *Het Huis oud & nieuw* 16 (1926), pp. 308-331.

¹⁸³ Cartigny 2014, p. 16.

¹⁸⁴ Gerlagh 1979, p. 18.

¹⁸⁵ Hypotheekregister Amsterdam, dagregister deel 401, no. 319. Het pand werd toen voor fl. 130.000 verkocht aan de Nederlandse Bioscoopbond.

¹⁸⁶ Anna was in 1907 gescheiden van haar eerste man, de Heemsteedse fruitkweker Anton Peter Audretsch, en in 1908 hertrouwd met de Zandvoortse huisarts Cornelis Peters.

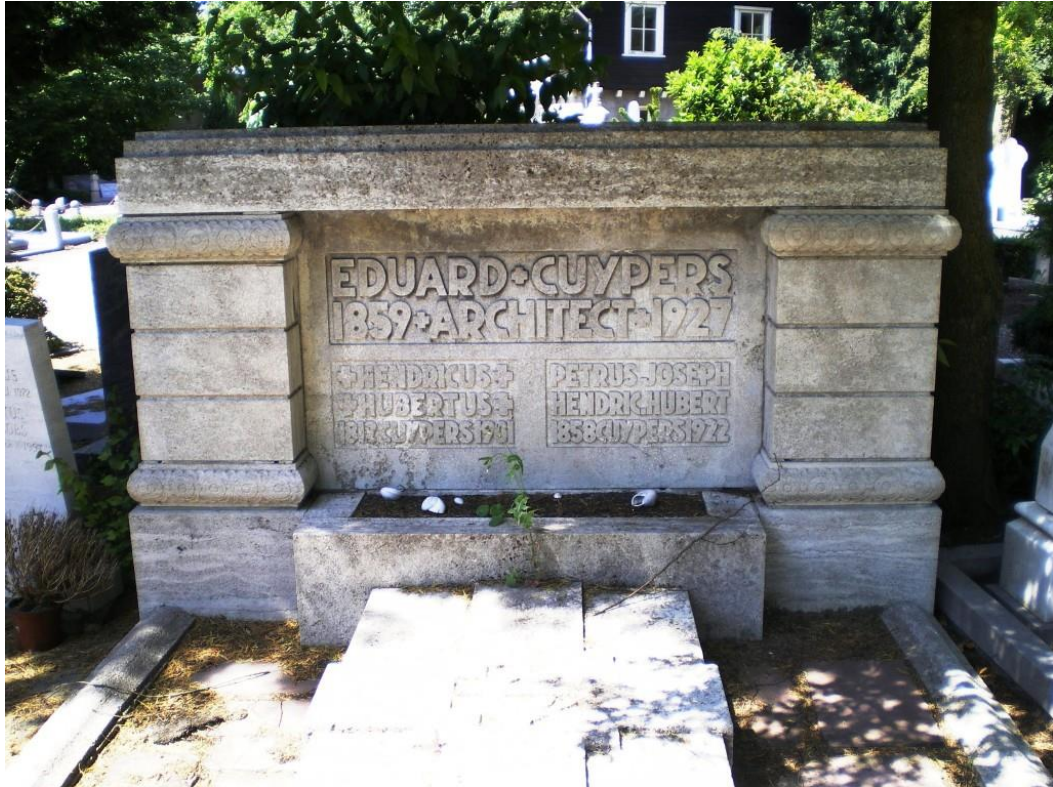
¹⁸⁷ Maria was kinderjuffrouw/verpleegster te Leiden en overleed in 1955. Anna overleed te Heemstede in 1957.

¹⁸⁸ Zie Aarts 1994, pp. 16 en 18.

¹⁸⁹ Gerlagh 1979, p. 22 vermeldt 52 berichten over zijn dood en begrafenis.

¹⁹⁰ Hij ligt begraven naast zijn vader Henri en broer Pierre.

¹⁹¹ *Het Nederlandsche en Ned.-Indische Huis oud & nieuw* 17 (1928), p. 63.

Grafmonument Cuypers

Daarna zou het heel lang stil blijven rond Eduard Cuypers.

Het architectenbureau werd voortgezet onder de naam 'Eduard Cuypers Amsterdam' door zijn collega's Van Geijn en Bijlard;¹⁹² het verhuisde naar de Beethovenstraat 59. In 1965 werd de naam gewijzigd in 'Architectenbureau Smijntink & De Groot, voorheen Eduard Cuypers', in 1972 verdween het achtervoegsel. In 1977 kwam het bureau 'Bureau Roelofs Nijst Lucas B.V' te heten¹⁹³ en thans luidt de naam 'a/d amstel architecten'. Het is nu gevestigd aan de Keizersgracht 169.

---

¹⁹² Niet juist is dat Van Geijn "de officiële erfgenaam" was, zoals Gerlagh 1979, p. 24 schrijft.

¹⁹³ Gerlagh 1979, pp. 23-24.

II. CUYPERS' IDEEËN

1. Algemeen

a) bronnen

Cuypers heeft zijn ideeën over architectuur niet neergelegd in een boek. Hij hield wel lezingen, maar deze heeft hij niet uitgegeven. Als redacteur van *Arti et Amicitia* in de periode 1884-1888 heeft hij in dit tijdschrift hoogstwaarschijnlijk wel gepubliceerd, maar dan zonder naamsvermelding; het is trouwens de vraag of zijn ideeën over stijl en architectuur toen al waren gerijpt. Dat is zeker wel het geval als hij, bijna 45 jaar oud, in 1903 en 1904 enkele artikelen publiceert in het dan juist door hem opgerichte maandblad *Het Huis*.

b) over individualisme als moderne stijl

In zijn artikel 'Bestaat er een moderne stijl' maakt hij duidelijk dat hij geen behoefte heeft aan een bepaalde algemene stijl:

“wanneer men de groote verscheidenheid van de hedendaagse kunstvormen tracht te verklaren, dan vindt men daarvoor geen andere oorzaak, dan de erkenning, dat zij een gevolg is van dezelfde geestelijke strooming, die op elk ander gebied onzen tijd beheerscht: het individualisme. En, hoe paradoxaal het ook klinkt, men komt er dan toe juist in deze groote differentieering der moderne kunstvormen de karakteristieke eigenschap te zien van de hedendaagsche kunst en ertoe te besluiten, dat er zeer zeker een ‘moderne stijl’ bestaat, welker kenmerk de ‘verscheidenheid’ is, gelijk het in vroegere periodes de overeenkomst was, terwijl dan vroeger de gemeenschappelijke voorkeur voor bepaalde constructiemethodes en siervormen de kunstenaars van een tijdperk samenhiel en dus hunne kunst karakteriseerde, is de geestelijke eenheid der artisten van onze dagen te zoeken in hun gezamenlijk eeren van de idee: dat een ieder zoo zuiver mogelijk zijne persoonlijkheid heeft te uiten”.¹⁹⁴

Hij kiest dus voor het individualisme, en maakt ook duidelijk wat voor hem het beslissende criterium is: is iets mooi?

“Al te lang is men eraan gewend geweest bij de voortbrengselen van architectuur of gebruikskunst niet te vragen of zij mooi dan wel leelijk waren, doch op de eerste plaats te onderzoeken in welken ‘stijl’ zij werden ontworpen. En was een ding eenmaal bevonden ‘in stijl’ te zijn, dan scheen dit vanzelf ook schoon te wezen. De verwarring, die uit zulk eene opvatting spreekt, verdient wel eenige nadere beschouwing. Want terwijl als axioma mag gelden, dat elk ding, dat stijl bezit, mooi is, kan men met vrij groote zekerheid beweren, dat, zoodra iets opzettelijk in onzen tijd in een bepaalden, historischen stijl wordt gemaakt, het groote kans loopt leelijk te zijn”.¹⁹⁵

c) over de taak van de architect

---

¹⁹⁴ Cuypers 1904, p. 132.

¹⁹⁵ Cuypers 1904, pp. 122-123.

Voor Cuypers is kunst het maken van mooie dingen. Het interesseert hem niet echt of een architect een kunstenaar moet heten, maar zo ja, dan rekent hij een architect alleen tot de kunstenaars als hij het maken van mooie dingen als zijn taak ziet:

“Zonder ons hier moe te maken met een krakeel, dat voor kunstfilosofen – Duitsche vooral – nog altijd aantrekkelijk blijkt, meenen wij den architect nog wel tot de kunstenaars te mogen rekenen, zoolang het althans als vaststaand mag worden beschouwd, dat het maken van mooie dingen ook zijne taak is”.¹⁹⁶

Tegelijk somt hij op aan welke leiband de architect moet lopen en hoezeer hij afhankelijk is van uitvoerende ambachtslieden:

“Maar eene waarheid blijft het, dat aan de uitoefening van geene kunst zooveel zwarigheden zijn verbonden als aan die van den bouwmeester. Op de eerste plaats is hij in de conceptie van zijn werk al dadelijk gehouden aan de eischen eener bepaalde opdracht, want of hij een kerk, een paleis of een pakhuis te bouwen krijgt, er zijn altijd zeer positieve gegevens, waar binnen hij zijne fantasie heeft te beperken. En bij de omzetting van zijn ontwerp tot voltooid bouwwerk komen ook al weer allerlei onafwijsbare eischen der praktijk, wetten en eigenschappen van constructie en grondstof, hun krachtig woord meespreken. Indien nu de architect heeft rekening gehouden met al deze bezwarende omstandigheden...indien het hem gelukt is een gebouw te ontwerpen, dat voldoet aan de eischen zijner bestemming, uit gepaste grondstoffen behoorlijk kan worden geconstrueerd...en dat daarbij mooi is; indien dus in zijnen geest het kunstwerk geschapen mag heeten – dan moet hij het over laten aan de vaardigheid van anderen om de schepping zijner gedachten tot werkelijkheid te maken: metselaar, timmerman en smid, schilder en beeldhouwer zullen nu gezamenlijk vorm gaan geven aan zijne ideeën. Begrijpen zij hem slecht, zijn zij niet zeer bekwaam voor hun eigen werk, hapert er iets aan hunne harmonische samenwerking – in al deze gevallen kan het voltooide bouwwerk nimmer de zuivere uitdrukking heeten van wat de bouwmeester bedacht. Men begrijpt dus, dat er een zeer nauwe samenhang bestaat tusschen den bloei der architectuur als kunst en den bloei van het ambacht”.¹⁹⁷

In dit verband roept hij de architecten op door streng toezicht op het louter handwerkelijk deel der uitvoering bij te dragen tot de herleving van de kunst in het ambacht.

d) over de samenhang tussen gebouw en inrichting

Het is zeker de invloed van leermeester oom Pierre geweest dat Cuypers een uitgesproken voorstander was van het idee van een ‘Gesamtkunstwerk’, de harmonie tussen architectuur en inrichting van een gebouw en de eenheid van bouw en ornament. Hij stuitte daarbij op het gebrek aan bekwame vaklieden om zijn ontwerpen uit te voeren¹⁹⁸ en begon daarom rond de eeuwwisseling met de vervaardiging in eigen beheer van decoratieve kunst. In zijn eerste artikel in het daarbij behorende tijdschrift schrijft hij:

“het laatst begon men in te zien, dat ook de geheele inwendige inrichting van een bouwwerk, het zij dan openbaar gebouw of woonhuis, dat ook de versiering daarvan en geheel de meubeling, met het volste recht taak van de kunst mag worden geacht”.¹⁹⁹

---

¹⁹⁶ Cuypers 1903c, p. 116.

¹⁹⁷ Cuypers 1903c, pp. 116-120.

¹⁹⁸ In 1924 klaagt hij daar nog steeds over in een enquête over kerkenbouw: Cuypers 1923.

¹⁹⁹ Cuypers 1903a, p. 2.

Hij constateert dat dit inzicht nog lang niet overal is doorgedrongen:

“men behoeft maar rond te kijken bij wien men wil om overtuigd te worden, dat zelfs welgestelden en beschaafden onder ons zich in den regel tevreden stellen met eene huisinrichting, met meubelen en huisraad, die vlakweg leelijk moeten heeten. Den architect valt deze toestand zoozeer in het oog, hem ergert die zoo hevig, omdat hij maar al te vaak moet zien, dat een woning, aan welker bouw hij al zijne zorg besteedde, waarvan hij zoo goed mogelijk een behagelijk ‘home’ trachtte te maken, zoodra zij geheel is ingericht, in plaats van mooier en gezelliger, leelijker werd. En dat is toch ook waarlijk geen wonder. Want indien men eens nagaat aan wien het bestier bij onze huisinrichting wordt opgedragen, vindt men dan niet gewoonlijk, dat behanger A of kastenmaker B den toon aangaf? Er zou in die verhouding geen kwaad steken, indien thans, zoo als vroeger, zulke vaklieden nog waren ‘artisans’, werklieden met smaak en kunstgevoel en volop bedreven in hunnen arbeid. Doch maar al te vaak – de goeden niet te na gesproken – zijn het slechts winkeliers, die elke artistieke opleiding en zelfs vakkennis missen”.²⁰⁰

Ook hier constateert hij dus teloorgang van ambachtelijke vaardigheid.

De gedachte dat ook bij de kerkenbouw architectuur en inrichting moeten harmoniëren, brengt hij ruim twintig jaar later als volgt onder woorden:

“Kerkbouw en kerkversiering zijn niet van elkaar te scheiden. Geef ik omtrent de versiering mijn inzichten weer, dan zou ik deze aldus willen samenvatten: soberheid, evenwel met bescheiden onderstreeping van groote lijnen en zooveel mogelijk trachtend de materialen, waaruit het gebouw is opgetrokken, tot hun recht te doen komen. Deze soberheid mag niet verloren gaan door het laten aanbrengen van versieringen, welke milde gevers zich gedrongen gevoelen de kerk aan te bieden, zonder overleg met den bouwmeester of den op dit gebied deskundige. Daar zonder gaat de eenheid van gedachte, die de architect heeft bedoeld, verloren.”²⁰¹

e) de maatstaf: is de inrichting mooi, gezellig en behaaglijk

Hij geeft ook aan wat bij de inrichting van een huis de maatstaf is; dezelfde als hij hanteert voor het gebouw zelf: is het mooi?

“een mooi huis schijnt mij een verhooging van het levensgeluk voor den bewoner”.²⁰²

Daar voegt hij nog aan toe dat de inrichting gezellig en behaaglijk moet zijn; dat de eerste indruk die de bezoeker bij het betreden van een woning ontvangt, die aan vriendelijkheid en gastvrijheid dient te zijn.²⁰³ Zijn ideeën dat de inrichting behaaglijk moet zijn, heeft hij twintig jaar later ongewijzigd behouden als hij in een vraaggesprek met *De Hollandsche Revue* opmerkt: “ik zit liever in een gemakkelijken stoel, laat een ander dan maar op een plank zitten.”²⁰⁴ Kennelijk is hij niet onder de indruk van de stoelen die Rietveld dan maakt.

Als Cuypers in Nederland een omwenteling teweeg heeft gebracht, is het op het terrein van de inrichting van een woning: “Wat betreft maatvoering, ritmiek en licht is de ruimte volstrekt anders dan wat er voorheen gebruikelijk was. Cuypers betoont zich een bewonderaar van de Engelse

---

²⁰⁰ Cuypers 1903a, pp. 4-6.

²⁰¹ Cuypers 1923, p. 231.

²⁰² Cuypers 1903a, p. 14.

²⁰³ Cuypers 1903b, p. 18.

²⁰⁴ Karakterschets 1924, p. 775.

landhuisbouw, waar binnen de enorme omvang van het huis als geheel werd gestreefd naar kleinschaligheid in afzonderlijke ruimten en het aanbrengen van intieme hoekjes daarin, ‘cosy-corners’. (...) Ondanks het streven naar beslotenheid en informaliteit zijn de interieurs van Ed. Cuypers in het algemeen bijzonder licht en transparant. Zijn vensters zijn vaak groot, zijn deuren maakte hij van glas. Te veel openheid vermeed hij door een verdeling met roeden tot netwerken van vierkante ruitjes.”²⁰⁵

In zijn artikel ‘De ideale woning’ waarschuwt hij wel dat de artistieke eenheid van een woning niet mag leiden tot archeologische pedanterie. Een huis moet geen monumentaal kunstwerk zijn dat geen verandering toelaat. Uit dit artikel laat zich ook afleiden hoe hij zich de ideale woning voorstelt: heel veel licht, zoveel mogelijk balkons en veranda’s, geen salon maar een muziekkamer en aan de andere zijde van het huis een bibliotheek, geen behangsels, maar in passende kleuren geschilderde muren.²⁰⁶

f) conclusie

Wie de opvattingen van Eduard Cuypers bestudeert komt tot de conclusie dat hij als bouwmeester alle kenmerken lijkt te vertonen van de eclectische architect die Daly als volgt beschrijft: “L’architecte éclectique est l’homme positif et pratique par excellence; il ne s’enthousiasme pour aucune époque particulière du passé; il ne se plonge dans aucun rêve d’architecture à venir. Sa notion de l’architecture est le plus souvent tout matérielle: bien construire, réaliser de son mieux toutes les conditions de commodité et d’harmonie plastique, et avant tout satisfaire le client, c’est là à peu près toute sa doctrine.”²⁰⁷ Toch is daarmee niet alles gezegd. Vooral uit wat hij schrijft over woninginrichting, blijkt dat hij de klant niet alleen tevreden wil stellen, maar ook wil sturen en dat zal hij bij de vormgeving van zijn gebouwen ook hebben gedaan; niet vanuit de ivoren toren van een architect-kunstenaar, maar als architect die de wensen van zijn klant beter begrijpt dan hijzelf.

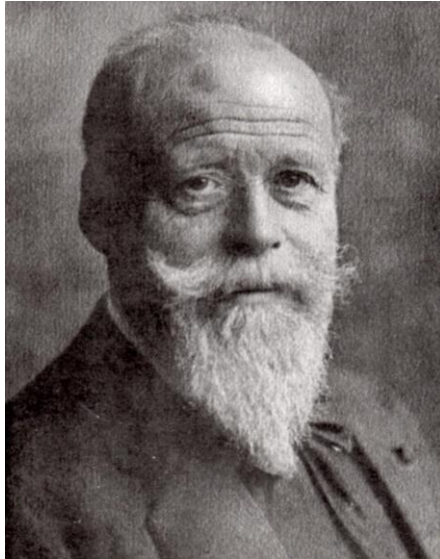
2. Eduard Cuypers versus Hendrik Berlage

---

²⁰⁵ Laan 2001, p. 39.

²⁰⁶ Cuypers 1903d.

²⁰⁷ Ontleend aan Palmaerts 2005, p. 300, noot 24.

Cuypers

Berlage

a) *vergelijking?*

Het is verleidelijk Eduard Cuypers te vergelijken met zijn drie jaar oudere tijdgenoot Hendrik P. Berlage (1856-1934). In hun tijd werden zij al vergeleken, Searing doet dat in 1982,²⁰⁸ Pehnt in 1998²⁰⁹ en Palmaerts in 2005.²¹⁰

Het kan zelfs verfrissend zijn om een buitenlander, die niet geconditioneerd is door de canon van de Nederlandse traditionele geschiedschrijving, beiden te zien vergelijken. Zo beschrijft de Duitser Wolfgang Pehnt in 1998 dat (rond de vorige eeuwwisseling) in ons land Pierre Cuypers, zijn neef Eduard en Hendrik Berlage, en tot op zekere hoogte Willem Kromhout, de tradities belichaamden, waaraan ook de expressionistische architecten van de Amsterdamse School zich schatplichtig voelden. Pierre Cuypers had in zijn ogen de Hollandse bouwkunst bevrijd van de dwang van de historiserende stijlnavolging en een vrij, subjectief gebruik gemaakt van laat-gotiek en renaissance. Eduard heeft in zijn bureau de vrijheid van expressie verder ontwikkeld en zijn leerlingen geïnspireerd tot een vrije, ongebonden expressie van de kunstenaar.²¹¹ Pehnt plaatst Berlage tussen hen beiden in:

“Es liegt an Berlages Mittlerrolle, wenn die Bauten seiner mittleren Zeit im Vergleich zu denen des älteren Cuypers originell, im Vergleich zu denen des jüngeren Cuypers monumental und gebunden erscheinen. Das lastende Gewicht und der strenge Ernst seiner Schöpfungen zwischen der Amsterdamer Börse und dem Jagdschloß in Hoenderloo lassen auch dort an romanische Baukunst denken, wo sie keine Rundbogen, Arkaden, Emporen und Triforien aufweisen. Berlages ‘Architektur der Mauer’ wahrte die geschlossenen Wandflächen, in die hart die Öffnungen einschneiden. Statisch wichtige Punkte wie Kämpfer, Schlußsteine und Stürze zeichnete er durch Werksteine aus. Sie sind in den Ziegelverband eingelassen, durften aber die Flächigkeit der Wand nicht durchbrechen. Bei Eduard Cuypers findet sich dieser Steinwechsel zwar auch, wirkt bei ihm aber dekorativer und

---

²⁰⁸ Searing 1982, p.241: “ Although largely forgotten now, Cuypers at many points seems to have been a rival worthy of Berlage”.

²⁰⁹ Pehnt 1998, pp. 217-218.

²¹⁰ Palmaerts 2005, pp. 246-258.

²¹¹ Pehnt 1998, p. 217.

spelerischer. Häuser von Cuypers hätte niemand zum 'ersten Monument des Expressionismus in der modernen Baukunst' erklären können, wie ein Kritiker um 1920 es mit Berlages Börse getan hat".²¹²

b) tegenpolen

Cuypers en Berlage waren tegenpolen. Berlage was een wat stijve Noord-Nederlander, een vrijdenker van hervormde huize en socialist, Cuypers een Limburger met een meer zuidelijk temperament,²¹³ katholiek en liberaal. Berlage had een klein kantoor, Cuypers runde vanaf 1900 naast een groot architectenbureau een omvangrijk kunstnijverheidsatelier in Amsterdam, had vanaf 1905 ook de artistieke leiding van een meubelfabriek in Rotterdam, vanaf 1909 voorts een architectenbureau in Indië en vanaf 1920 nog een bijkantoor in Roermond.

Ook in hun schriftelijke uitingen staan zij diametraal tegenover elkaar. Cuypers heeft weinig gepubliceerd, maar wat hij schrijft is helder en berust op persoonlijke smaak en 'common sense'. Nergens probeert hij zijn architectuuropvatting te verbinden met een bepaalde filosofische stroming, ook niet met het eclecticisme,²¹⁴ of met de in Frankrijk door Daly gepropageerde eclecticismische architectuurtheorie.²¹⁵ Zelfs het woord eclecticisme heeft hij bij mijn weten nergens gebruikt. Daarentegen heeft Berlage veel gepubliceerd, vanuit een ideologische bevoegenheid, doorgaans in warrige bewoordingen²¹⁶ en met veel filosofische citaten die hem het verwijt van filosofisch dilettaantisme hebben opgeleverd.²¹⁷ Niettemin hebben zijn geschriften veel invloed gehad.²¹⁸

Hun opvattingen over stijl stonden diametraal tegenover elkaar. Terwijl Berlage, na de neorenaissance te hebben afgezworen, worstelde in zijn zoektocht naar een nieuwe stijl en bij een soort neo-romaans uitkwam, schreef Cuypers in 1903 dat het kenmerk van zijn tijd de individualiteit was. Cuypers zag zich als een virtuoos die in alle stijlen kon scheppen en paste zijn ontwerp aan aan de aard van het gebouw en de wens van zijn opdrachtgever.²¹⁹ Hij werkte ook gemakkelijk. De moeizaam werkende Berlage wilde zijn nieuwe 'rationele' stijl toepassen in alle bouwwerken. In zijn filippica tegen Berlage uit 1916 toont Michel de Klerk zich een waardige leerling van Cuypers als hij Berlage op dit punt hard aanvalt.²²⁰

---

²¹² Pehnt 1998, p. 218. De criticus was Max Eisler.

²¹³ Aldus Vissering 1927, p. 2; Van Heukelom 1928, p. 646 rept van zijn "vlotheid, zijn levensblijheid, de spontane uitingen van den Limburger".

²¹⁴ Daarover Palmaerts 2005, pp. 21 e.v.

²¹⁵ Daarover Palmaerts 2005, pp. 99 e.v.

²¹⁶ De Romeins drukken het zo uit: "Dat ook een artikel gecomponeerd moet worden en ook een boek een organisch geheel moet zijn, niet minder dan een bouwwerk, het is hem nooit duidelijk geworden. De overtalrijke alinea's in zijn geschriften verraden dit gebrek reeds op het eerste gezicht. Hij citeert willekeurig, hij herhaalt zich voortdurend, en is meestal in zijn betoog eer verward dan klaar. In één woord: zijn schrijfrant mist eigenaardigerwijze al het constructieve, dat zijn bouwstijl in zo bijzondere mate kenmerkt"; Romein 1940, pp. 287-288.

²¹⁷ Van Bergeijk 2003, p. 8.

²¹⁸ Helder analytisch denken lijkt onder de leidende architecten in die tijd niet hoog genoteerd te hebben gestaan, gelet op de grote aanhang die esoterische stromingen onder hen vonden.

²¹⁹ Searing 1982, p. 227: "At a time when the dominant approach to architecture in his country was a narrow, rather moralistic one, as evidenced, for example, in the austere Sachlichkeit of Berlage and his school, Cuypers deliberately choose a broad-ranging eclecticism that must have been very liberating for the young men in his office".

²²⁰ De Klerk 1916: "Zijne stadsheerenhuizen verschillen in wezen en typeering niet van zijn land- of volkswoonhuizen, zijn kantoorgebouwen onderscheiden zich weinig van verenigings- of winkelgebouwen, zij missen allen dat speciaal bijzondere, het typeerend uitbeelden hunner bestemming".

Cuypers bekommerde zich niet erg om de vraag of de architect een kunstenaar was. Hij was commercieel ingesteld en zag het als zijn ultieme taak mooie gebouwen, zowel qua exterieur als interieur, te maken. Hij is daar ook volgens zijn tegenstanders in geslaagd. Walenkamp geeft in zijn beschouwing naar aanleiding van Cuypers' overlijden toe: "Steeds waren zijn werken doeltreffend, nimmer aesthetisch minderwaardig".²²¹ Berlage zag zich wel als een kunstenaar. Mooi was voor hem niet de maatstaf. Integendeel; hij vond de gedachte dat de architect een schepper van schoonheid moest zijn "ondragelijke verschijningen van burgerlijk individualisme".²²² Zijn villa Heymans te Groningen wordt ook door een bewonderaar als Jan Romein ronduit lelijk gevonden.²²³ Het werk van Berlage is niet mooi, maar wel boeiend.

In de visie van Cuypers stond de wens van de opdrachtgever centraal. "Eduard Cuypers was diep overtuigd van de noodzakelijkheid om zich in te denken in de levensopvattingen en de omstandigheden van zijn opdrachtgevers; het bouwwerk moest zich aanpassen aan die bijzonderheden. Vandaar, dat als regel de opdrachtgevers zijne goede vrienden werden. Het was hem niets te veel om tien en meer plannen te maken, mits hij maar de intiemste wenschen van die anderen kon peilen en die wenschen dikwijls beter leerde begrijpen dan de opdrachtgevers zelve."²²⁴ Dat werd hem door C.J. (vermoedelijk de Berlage-adept Moojen) kwalijk genomen, nadat Cuypers in een lezing te Batavia er de nadruk op had gelegd dat huis en inrichting "in de allereerste plaats moest wezen in overeenstemming met het individu waarvoor de woning bestemd was". C.J. riposteerde: "Geen enkel woord werd er van gezegd, dat een der eerste voorwaarden was, dat ook de geest, de opvattingen van den architect er in tot hun recht moesten komen (...) Zeker is het handig, men krijgt zoo veel werk, maar het getuigt niet van persoonlijkheid, door die overtuiging voorop te zetten. Zouden een Berlage, de Bazel, Kromhout e.a. dat ook doen?"²²⁵

Cuypers en Berlage hadden wel tot op zekere hoogte dezelfde ideeën over de eenheid van gebouw en inrichting, over het ideaal van een 'Gesamtkunstwerk'. Zij vonden beiden het peil van de vaklui hier te lande onvoldoende en begonnen nagenoeg tegelijkertijd met Het Huis, resp. 't Binnenhuis. Hun maatstaf voor een goede inrichting was echter niet dezelfde. Cuypers postuleerde schoonheid, gezelligheid en gemakkelijkerheid; "zijn bijzondere zorg was vooral ingesteld op het vormen van het meest mogelijke comfort ten gerieve van de toekomstige bewoner."²²⁶ Voor Berlage waren de wens van de bewoners van secundair belang; primair is de stijlvolle verantwoorde inrichting.²²⁷ In zijn villa Henny (1898) zijn de binnenmuren van koude rode baksteen en is de meubilering Spartaans.²²⁸ Het liefst moest alles zo blijven als hij het had ontworpen. Voor Cuypers was een interieur niet een onveranderbaar geheel.

Cuypers was ook veel meer geïnteresseerd in de laatste technologische ontwikkelingen. In Berlage's afwijzing en de toepassing ervan door Ed Cuypers bij de winkel op het Spui staan de twee

---

²²¹ Walenkamp 1927.

²²² Casciato 1991, p. 18.

²²³ Romein 1940, p. 294.

²²⁴ Vissering 1928, p. 2.

²²⁵ *De Opmerker* 1909, p. 282.

²²⁶ Bijlard 1928, p. 7.

²²⁷ Boot 1974, p. 114.

²²⁸ Searing 1982, p. 229: "Everything has been done [by Cuypers] to make the house hospitable, warm and friendly. In this sentiment he departed markedly from Berlage, who used exposed brick within as well as without, and who sought monumentality and serenity in place of warmth'.

In deze zin ook Laan 2001, p. 39 over Berlage: "De door hem ontworpen interieurs vallen op door de zeer aanwezige ritmiek van geglazuurde en ongeglaazuurde bakstenen wanden, ook in de woonvertrekken. Door het materiaalgebruik doen veel van Berlages interieurs uitermate koel en hard aan. Ook introduceerde Berlage een grote soberheid in het meubelontwerp en leegte in de wijze van inrichten."

benaderingen tegenover elkaar; aldus Van der Woud.²²⁹ De Klerk had in 1916 al gesignaleerd dat Berlage weinig affiniteit had met technologische ontwikkelingen.²³⁰

Cuypers en Berlage hadden verder een andere benadering van decoratieve kunst, door Searing als volgt omschreven: “While Berlage thought of each piece of furniture as a building in miniature, Cuypers tended to think of each building as a huge piece of furniture. The difference is significant; Berlage emphasized sturdy and rational construction when he designed furniture; Cuypers stressed refinement and individuality of detailing in architecture no less than in furnishings, presaging a similar attitude on the part of members of the Amsterdam School’.²³¹

Cuypers en Berlage hadden een uiteenlopende internationale oriëntatie. Berlage was beïnvloed door het ‘eerlijkheidsprincipe’ van Gottfried Semper en de nadruk van Viollet-le-Duc op het constructieve primaat bij de vormgeving van een gebouw. Hij zocht op basis daarvan naar een nieuwe stijl. Cuypers stelde zich open voor allerlei buitenlandse invloeden, zoals Arts & Crafts, Art Nouveau en Beaux-Arts. Van Burkom en De Wit constateren dat Cuypers “een zeer internationaal georiënteerd man [blijkt] te zijn geweest in Amsterdam, die het zeker niet in eerste instantie te doen was een lokale, lands- en tijdsgebonden stijl te ontwikkelen. Hij realiseerde zich daarbij scherp wat er met het orthodox rationalisme te gebeuren stond.”²³²

Berlage heeft met zijn orthodox rationalisme een omwenteling in het architectonisch denken veroorzaakt. Cuypers is door Berlage zeker beïnvloed – zijn woning aan de Jan Luijkenstraat is een treffend bewijs – maar heeft nimmer diens ideeën omarmd. Van Heukelom brengt dit in zijn In memoriam als volgt onder woorden als hij verwijst naar de toestand in de jaren tachtig en negentig van de negentiende eeuw: “Er zat iets sprankelends in zijn [Cuypers’] concepties – wel gebonden aan de historie – toch frisch en nieuw, met meer durf voorgedragen dan door velen zijner voorgangers of tijdgenooten. Het was geen steunen op traditie, hij zocht een nieuwen weg, zonder te willen vergeten vanwaar hij gekomen was. Hij zou geen revolutie brengen – Berlage stond nog alleen – en behoefte om een door een ander gedragen licht te volgen, kende hij niet”.²³³ Cuypers wilde vrij gebruik kunnen blijven maken van uiteenlopende architectonische vormconcepten, van een thesaurus aan motieven.²³⁴ Als hij hier te lande een omwenteling heeft veroorzaakt, althans daaraan substantieel heeft bijgedragen, is dat veeleer op het terrein van de woninginrichting.

Berlage was een voortrekker op het terrein van de volkshuisvesting en stedenbouw. Hij begreep dat door de overgang van de negentiende-eeuwse standenmaatschappij naar de twintigste-eeuwse democratie (in zijn visie: naar een socialistische maatschappij) de huisvesting van het grootste deel van de bevolking centraal zou komen te staan en dat de rol van de gemeentelijke overheid als bouwheer van preponderant belang zou worden. Volkshuisvesting door de overheid betekende ook volksoopvoeding en kreeg zo een moralistisch aspect. Cuypers heeft wel eens een rij

---

²²⁹ Van der Woud 1997, p. 382.

²³⁰ De Klerk 1916: “Het tintelend-nieuwe, het sensationeel-schokkende, het indrukwekkend imposante (waarmede de mechanische technologie, ons heden ten dage, telkens weer verrast), wat het eigenlijk *moderne* kenmerkt, doorvoelt hij niet of hij heeft ons tenminste nooit daadwerkelijk getoond te doorvoelen”.

²³¹ Searing 1982, p. 233.

²³² Van Burkom/De Wit 1975, p. 39.

²³³ Van Heukelom 1927, p. 646.

²³⁴ Koopmans 1997, p. 132: “Cuypers had geen last van de leerstelligheid van sommigen van zijn generatiegenoten; hij sloeg een wat lichtere toon aan die uiteindelijk meer aanknopingspunten bood voor de toekomst dan het ernstig besef van bekende architecten als Berlage, De Bazel en zijn eigen neef Jos Cuypers.”

woningwetwoningen ontworpen,²³⁵ maar dit had duidelijk niet zijn hart. Het vereiste moralisme was hem ook vreemd. Hij had meer belangstelling voor het stedenschoon van de oude stad. Als hij zich voor planologische vraagstukken interesseerde, ging het niet om nieuwbouw maar om oudbouw: de herinrichting van de Dam te Amsterdam,²³⁶ de vrijlegging van de Munsterkerk in Roermond of de oplossing van het Gevangenpoortvraagstuk in Den Haag.²³⁷

Wat zijn historische rol betreft had Berlage een betere neus. Hij publiceerde boeken en artikelen en gaf zijn redevoeringen uit. Zijn teksten mogen door de rommelige compositie en het filosofisch dilettantisme verward lijken, maar zij werden wel gelezen en hadden invloed, ook buiten Nederland. Hun ideologische gedrevenheid sloot aan bij de 'tijdgeest'. Voorts archiveerde Berlage nauwlettend zijn ontwerpen en projecten. Cuypers publiceerde geen boeken. De artikelen die hij schreef over algemene onderwerpen zijn bijna alle te vinden in de jaargangen 1903 en 1904 van *Het Huis*. Als Moojen in 1909 in de pers de aanval op hem opent, bijt hij niet van zich af, waardoor de beeldvorming over zijn entree in Indië ongunstig voor hem uitpakt. Hij archiveert ook zijn ontwerpen en projecten niet zorgvuldig. Van de meeste is althans niets meer terug te vinden. Achteraf blijkt het gelukkig dat hij in zijn tijdschriften *Het Huis oud & nieuw* en *Het Ned.-Indische Huis oud en nieuw* zijn voornaamste projecten vanaf de bouw van zijn huis aan de Jan Luijkenstraat heeft gedocumenteerd en van commentaar voorzien, zodat we daarvan toch een overzicht hebben.

---

²³⁵ Gerlagh 1979, p. 101: opdracht Vereeniging Nieuwendams Belang (1914).

²³⁶ Gerlagh 2007, p. 183.

²³⁷ Bijlard 1928, pp. 45-46. Met een uitzondering voor de plannen voor het Koningsplein te Batavia; Gerlagh 1979, pp. 15-16.

III. CUYPERS ALS ZIEKENHUISARCHITECT

1. De cruciale rol van de architectuur

De architectuur van het gebouw(encomplex) is bij een ziekenhuis van cruciaal belang. Enerzijds moet het gebouw het genezingsproces van de patiënten optimaal ondersteunen en hun welbevinden, maar ook dat van de medische staf en het verplegend personeel, bevorderen. Anderzijds moet het gebouw een goede ambiance vormen voor de medische en technologische processen die zich erbinnen afspelen. De interne logistieke organisatie heeft een rechtstreekse invloed op de bedrijfsvoering en daarmee op de kosten.

Als het ziekenhuis in het midden van de negentiende eeuw als zelfstandig architectonisch gebouwtype vorm krijgt, overheerst het geloof in de heilzame werking van frisse lucht als zodanig. Ziekenhuizen zijn 'luchtverversingsmachines'. In ons land was het Coolsingelziekenhuis te Rotterdam het eerste als ziekenhuis ontworpen gebouw. De architect was W.N. Rose en het kwam gereed in 1855. Het gebouw kenmerkte zich door een uitgekiend ventilatiesysteem en een complete waterzuiveringsinstallatie. Het ziekenhuis was van het corridortype: de ziekenzalen lagen aan lange gangen.²³⁸ In het buitenland was het paviljoentype al doorgedrongen: de ziekenzalen en –kamers bevonden zich dan in een aantal aparte paviljoens, waarin veelal verschillende specialismen worden ondergebracht. Gewoonlijk worden de paviljoens verbonden door gangen, zoals in het in 1894 gebouwde Onze Lieve Vrouwe Gasthuis te Amsterdam naar een ontwerp van A.C. Bleys, en men ziet daarin wel een eerste mengvorm van beide typen.²³⁹

Tegen het eind van de negentiende eeuw is het besef doorgedrongen dat ziekten niet worden veroorzaakt door smerige lucht op zichzelf, maar door bacteriën. Hierdoor verschoof het accent van luchtverversing naar algemene hygiëne. Bovendien begon een medisch-technologische ontwikkeling die tot de dag van vandaag voortduurt. Het eerst kwam direct na de vorige eeuwwisseling de röntgentechniek op, hetgeen leidde tot een aparte röntgenafdeling in het ziekenhuis. Het inzicht groeide dat ziekenhuizen vatbaar moesten zijn voor verbouw en uitbouw ten gevolge van veranderende medische inzichten en technologische innovaties, en uiteraard ook de groei van de patiëntenpopulatie.

Naast de algemene en bijzondere ziekenhuizen waren er ook sanatoria voor 'longlijders', tuberculosepatiënten.²⁴⁰ Tuberculose was een eeuw geleden volksziekte nummer 1. In de sanatoria deden de technologische ontwikkelingen zich veel minder voelen. Het accent lag op de behandeling van patiënten in de open lucht en het medicijn bestond uit rust. De zieken lagen de hele dag op *chaises longues* in lighallen. Deze situatie zou blijven voortbestaan totdat na de Tweede Wereldoorlog antibiotica tegen de tuberkelbacil werden gevonden. Tenslotte kunnen ook

---

²³⁸ Mens/Wagenaar 2010, pp. 16-18.

²³⁹ Mens/Wagenaar 2010, p. 50 over de mengvormen: "Men sprak van corridor-paviljoentype als een hoofdcorridor alle kleinere zalen en ruimten rechtstreeks ontsloot en de grote paviljoenzalen eveneens met een gang verbonden was [lees: waren] met de hoofdcorridor. In het geval van een paviljoen-corridortype bestond de instelling uit meerdere paviljoens die met elkaar verbonden werden door gangen ter weerszijden waarvan eventueel kleinere ruimten en corridorzalen lagen. De verschillende mengvormen en de ontwikkeling hiervan is het beste te traceren in de indrukwekkende reeks ziekenhuizen van Ed. Cuypers".

²⁴⁰ Het eerste Nederlandse sanatorium werd in 1897 bij Davos opgericht; binnen de landsgrenzen was Huis Overweg in Heiloo in 1898 het eerste. Zie Mens/Wagenaar 2010, pp. 41-42.

psychiatrische instellingen tot de medische inrichtingen worden gerekend. Evenals bij de sanatoria speelt de techniek hier een ondergeschikte rol. Veeleer leiden veranderende inzichten omtrent de psychiatrische patiënt en de therapeutische mogelijkheden tot een wijziging in de architectuur.

2. De ontwikkeling van Cuypers als ziekenhuisarchitect

Eduard Cuypers bouwde zijn eerste medische inrichting in 1888-1889 in de Sarphatistraat in Amsterdam. Het betrof een gynaecologische kliniek ten behoeve van Dr. Mendes de Leon. Enkele jaren later dong Eduard mee in de prijsvraag voor het Onze Lieve Vrouwe Gasthuis in Amsterdam. Die prijsvraag werd echter gewonnen door A.C. Bleys en Eduard zou nog ruim vijftien jaar geduld moeten hebben, alvorens hij een algemeen ziekenhuis mocht bouwen. Wel kreeg hij in het begin van de twintigste eeuw de kans om twee sanatoria voor tuberculosepatiënten te realiseren. Het eerste was 'Het Amsterdamsch Sanatorium voor Borstlijders Hoog-Laren' te Laren dat in 1903 gereed kwam. Het volgende was het Sanatorium Dekkerswald te Groesbeek dat in 1910 werd ingezegend. Tussendoor bouwde hij te Druten een zwakzinnigengesticht.

Daarna kwam de gelegenheid algemene ziekenhuizen te ontwerpen. Eerst twee te Dordrecht, daarna te Heerlen, Den Haag, Nijmegen en Tilburg. In Den Haag bouwde hij ook nog een kinderziekenhuis. Cuypers bouwde niet alleen voor de eigen katholieke zuil (te Druten, Groesbeek, Heerlen, Nijmegen en Tilburg) maar ook voor 'alle gezindten' (Laren en beide ziekenhuizen te Dordrecht en 's-Gravenhage).²⁴¹

In Indië bouwde hij nog een algemeen ziekenhuis, het Carolus Ziekenhuis te Batavia (1920), en de kliniek voor ooglijders Prinses Juliana te Djokjakarta (1923), thans genoemd naar Dr. Yap. Ik heb deze beide medische inrichtingen hierna buiten beschouwing gelaten. Enerzijds is het veel minder zeker dat deze door Cuypers zo zijn ontworpen als zij zijn gebouwd en niet op het Indische bureau wijzigingen hebben ondergaan, anderzijds ontbreekt documentatie hier te lande. Bij de ziekenhuizen hoorden vaak een dokters- en/of een portierswoning en bij katholieke instellingen ook een kapel. Ook deze blijven hierna buiten beschouwing, hoezeer met name de kapellen een nadere studie waard zijn.²⁴²

Ooglijderskliniek Dr. Yap

²⁴¹ Mens/Wagenaar 2010, p. 116 typeren hem daarom ten onrechte als een katholieke architect die voor eigen zuil bouwde.

²⁴² Deze kapel situeerde hij doorgaans in het midden van het complex; Mens/Wagenaar 2010, p. 116.

3. Cuypers' ideeën over ziekenhuisbouw

a) de axioma's van Ruppel

Cuypers heeft niet veel gepubliceerd over zijn ideeën over ziekenhuisbouw. Wel kan men die afleiden uit zijn beschrijvingen van diverse projecten. We weten dat hij goed bevriend was met de Duitse autoriteit op het gebied van ziekenhuisbouw Friedrich Ruppel (1854-1937) en door diens gedachten sterk is beïnvloed. Ruppel formuleerde al in 1899 twee axioma's voor ziekenhuisbouwers:

-“Ebenso muß in der baulichen Einrichtung (...) jeder Luxus vermieden werden, der nicht zum größeren Wohle der Kranken beiträgt”

-“Die sanitären Forderungen (...) gipfeln hauptsächlich in zwei Punkten: 1) Zuführung von Licht und frischer Luft zu den Kranken in ausgiebigstem Maße; 2) peinlichste Reinlichkeit in allen Teilen des Krankenhauses und zwar innerhalb und außerhalb der Gebäude”²⁴³

Friedrich Ruppel

Het vermijden van iedere luxe zou voor Cuypers geen zware opgave blijken omdat er bij de bouw van zijn ziekenhuizen – behalve bij de bouw voor Dr. Mendes de Leon – steeds sprake was van een beperkt budget. Cuypers, die ook anders gewend was, wist steeds daarbinnen te blijven. Vissering merkt daarover op: “Men kan zich haast geen schriller voorstelling maken van de beteekenis van het maken van groote plannen en van eene goede uitvoering, dan wanneer men de tragedie van het Leidsche Academische Ziekenhuis stelt tegenover de praestatiën van Cuypers op dit gebied: eenerzijds verslinding van millioenen voor één inrichting, welke zeer weinig geloofd wordt, bovendien van architectonisch standpunt een leelijk geheel vormend, en de vele vriendelijke, aantrekkelijke inrichtingen van Cuypers, welke met hun allen tezamen nog bij lange na niet zullen gekost hebben wat de Leidsche mislukking heeft opgeslokt.”²⁴⁴

In de meeste ziekenhuizen was het ornament in hoofdzaak beperkt tot een peristyle en een fronton bij de hoofdingang, maar in zijn laatste ziekenhuis, het St. Elisabeth's te Tilburg, is ook dat

---

²⁴³ Ruppel 1899, p. 11.

²⁴⁴ Vissering 1927, pp. 9-10; zie ook Stheeman 1928, p. 32.

verdwenen. Cuypers had ook een scherp oog voor de onderhouds- en personeelskosten die met het te stichten gebouw zouden samenhangen. Dit was bijvoorbeeld de reden dat hij bij de sanatoria te Laren en Groesbeek zou kiezen voor de omgekeerde T-vorm in plaats van de halvemaanvorm.

Het tweede axioma van Ruppel was voor Cuypers evenmin een probleem. Maximale toevoer van licht in het interieur was zijn 'stijlkenmerk'²⁴⁵ en ook de doelstelling van optimale hygiëne zou hij internaliseren. "Het was zijn stelregel, licht en reinheid te geven, overal waar dat mogelijk was, kasten en bergplaatsen van glasdeuren te voorzien, zóó dat het onmogelijk was in dergelijke omgeving slordig of rommelig te zijn."²⁴⁶

b) *corridor- of paviljoensysteem*

Al voor de vorige eeuwwisseling ontstond de controverse corridor- of paviljoensysteem. Ruppel was sterk voor het paviljoensysteem:

"Für die Wahl des Bausystems eines Krankenhauses kann es nach dem bisher Gesagten nicht zweifelhaft sein, daß die hygienisch beste Gruppierung der Kranken und die beste allgemeine Anordnung der Räume nur bei dem Pavillonsystem zu erreichen ist."

Wel vond hij dat bij kleinere hospitalen (tot 100 à 120 patiënten) voor een goed corridorsysteem kon worden gekozen, indien aan de eisen van hygiëne kon worden tegemoet gekomen²⁴⁷ en stond hij ook niet afwijzend tegenover gemengde systemen.²⁴⁸ Een niet te onderschatten voordeel van het paviljoensysteem is de eenvoudige mogelijkheid tot uitbreiding van de inrichting. Een nadeel is – vooral bij hoge grondprijzen – dat het paviljoensysteem veel meer oppervlakte vergt en door de grotere loopafstanden tot veel meer heen-en-weer geloop van staf en verpleging noopt. Uit Cuypers' relaas over de bouwgeschiedenis van het Gemeentelijk Gast- of ziekenhuis te Dordrecht blijkt dat hijzelf evenals Ruppel voorstander was van het paviljoensysteem.²⁴⁹ De geneesheer-directeur en de gemeente waren echter voor een gedeeltelijk corridorsysteem en ook hier was bij Cuypers de klant koning.

c) *werkwijze*

Bij elke opdracht voor een ziekenhuis ging Cuypers zich met de geneesheren-directeuren in een aantal moderne buitenlandse ziekenhuizen oriënteren. De reis voerde naar Duitsland, Oostenrijk, Zwitserland, Engeland, Frankrijk en/of Denemarken. Waarschijnlijk is de nauwe intensieve samenwerking met de geneesheer-directeur een van de sleutels tot Cuypers' succes. Zij allen zullen na voltooiing van de bouw een artikel daarover in *Het Huis oud & nieuw of Het Nederlandsche en Ned.-Indische Huis oud & nieuw* schrijven en daarin ook hun grote waardering voor Cuypers als architect tot uitdrukking brengen.²⁵⁰ De geneesheer-directeur van het Haagse Juliana Kinderziekenhuis, Dr. H.A. Stheeman, zou bovendien bij wijze van In Memoriam een artikel schrijven

---

²⁴⁵ Gerlagh 1979, p. 138.

²⁴⁶ Stheeman 1928, p. 33.

²⁴⁷ Ruppel 1899, p. 35.

²⁴⁸ Ruppel 1899, p. 39.

²⁴⁹ Ten onrechte koppelen Mens/Wagenaar deze discussie aan de bouw van het Canisius Ziekenhuis in Nijmegen.

²⁵⁰ Jongmans 1913; Crobach 1926; Stheeman 1929; Enneking 1929; Van Buchem 1930.

over 'Eduard Cuypers als ziekenhuisbouwer'.²⁵¹ Hij karakteriseert hem als volgt: "Het is deze ernst, deze drang om zich niet alleen te geven aan den uiterlijken vorm, maar zich ook te vereenzelvigen met het innerlijk wezen van zijn ontwerp, die het geheim zijn van zijn slagen óók op het bijzondere terrein van de ziekenhuisconstructie. Zijn ziekenhuizen waren niet een zielloos conglomeraat van ziekenzalen en verplegingsafdelingen, van laboratoria en verblijf- en werkplaatsen voor zusters en personeel, maar zij werden een tehuis voor allen, die daarin samenwerkten voor het ééne grote doel, een geheel, waarin elke afdeling met haar dienst- en verblijfsruimten in logische verbinding stond met de andere onderdeelen, zoodat een harmonisch organisme werd geschapen, waarin ieder de hem toegewezen taak onder de gunstigste omstandigheden kon verrichten (...) De hoofddruk, die zijn scheppingen geven is overzichtelijkheid, als uitdrukking van den logischen gedachtengang, die aan het geheel ten grondslag ligt, vervolgens praktische indeeling in overeenkomst met de eischen tot vereenvoudiging van den arbeid van het personeel, en tenslotte vriendelijkheid door mooie lichtverdeling en harmonische kleuren in het leven geroepen."²⁵²

Een optimale samenwerking en verstandhouding met de geneesheer-directeur bij de bouw zal ook een adequaat hulpmiddel zijn geweest om zo goed mogelijk de problemen op te lossen die Cuypers zelf zo onder woorden brengt: "Er is geen bouwwerk ten aanzien waarvan zooveel verschillende zienswijzen bestaan. Elke onderafdeling van het veelomvattende huishouden in een ziekeninrichting stelt bijzondere eischen en heeft ook nog aparte wenschen. Als er tien chirurgen aan een ziekenhuis verbonden zijn, krijgt de architect ook tien meeningen te hooren over de bouw van de operatieve afdeling en wat betreft de andere afdelingen gaat het navenant."²⁵³

Cuypers was vanaf het begin van zijn loopbaan geïnteresseerd in toepassing van de modernste technologie, zoals al bleek in 1892 bij de verbouwing van hotel Polen. In de ziekenhuisbouw kon hij deze passie uitleven door de snelle medisch-technische ontwikkelingen die zich vanaf de vorige eeuwwisseling op dit gebied hebben voorgedaan. De artikelen die in *Het Huis oud & nieuw* verschijnen over de reeks gebouwde ziekenhuizen, zijn goeddeels gewijd aan technische installaties die zijn aangebracht ten aanzien van ventilatie, verwarming, water- en stroomvoorziening etc. Zijn beschouwing over de operatiekamers in het St. Jozef Ziekenhuis te Heerlen laat bijvoorbeeld zien hoe grondig hij zich had verdiept in de ideale lichtinval in een operatiekamer.²⁵⁴

---

²⁵¹ Stheeman 1928.

²⁵² Stheeman 1928, pp. 28-29.

²⁵³ Karakterschets 1924, p. 780.

²⁵⁴ Cuypers 1926d.

4. Gynaecologische kliniek voor Dr. Mendes de Leon

Kliniek met woonhuis

Cuypers ontwierp deze kliniek in het voorjaar van 1888; de aanbesteding volgde in juni 1888 en het gebouw kwam in november 1889 gereed. De opdrachtgever was Dr. Maurice Arthur Mendes de Leon, een van de grondleggers der gynaecologie in Nederland.²⁵⁵

Diens opdracht aan Cuypers bestond uit de bouw van een woonhuis en een gynaecologische kliniek aan de Sarphatistraat. Deze waren naast elkaar gelegen maar geheel gescheiden van elkaar zoals ook in de buitenarchitectuur tot uitdrukking kwam. Wel had de bouwheer de uitdrukkelijke wens alles te vermijden wat de stichting een hospitaalachtig aanzien had kunnen geven.²⁵⁶ “Teneinde zooveel mogelijk het karakter van gast- en ziekenhuis weg te nemen, is naar een behaaglijk cachet in de gevels gestreefd geworden”.²⁵⁷ Kennelijk zou de associatie met een gasthuis gedachten van armoede en poverheid hebben opgeroepen. De kliniek oogde niet als een ziekenhuis, maar als een luxe woonhuis. Het exterieur “in de weelderige vormenspraak der Vlaamsche Renaissance” riep bij de recensent van *Architectura et Amicitia* wel twijfel op: “ook in dezen stijl bestaat een grens voor het bijeenbrengen van een aantal architectonische decoratie-motieven binnen een gegeven ruimte, en het komt ons voor, dat men deze grens hier zeer nabij is gekomen. Voegen wij hier aanstonds aan toe, dat al deze motieven, erkers, balkons, torens, topgevels, enz. met veel smaak en gevoel voor proportie zijn ontworpen en gedetailleerd met een virtuositeit en vormenkennis, die bewondering afdwingen”.²⁵⁸

²⁵⁵ Lammes 2008.

²⁵⁶ *Architectura et Amicitia* 1889, p. 395.

²⁵⁷ *De Architect* 1890, toelichting bij plaat 2 en 3.

²⁵⁸ *De Opmerker* 1889, p. 394; Gerlagh 2007, pp. 150-153.

5. Sanatorium voor borstlijders Hoog-Laren te Laren (1903)

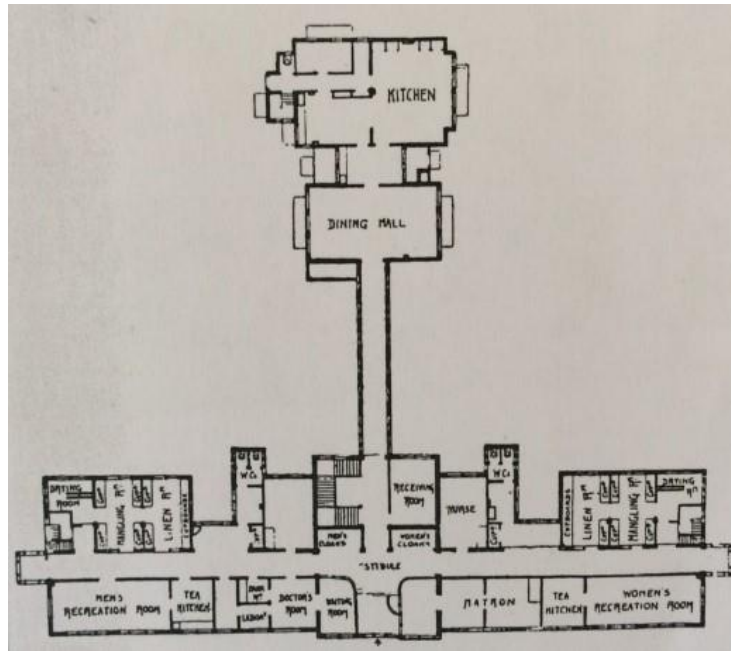
Hoe Cuypers aan de opdracht voor het sanatorium Hoog-Laren is gekomen, is niet duidelijk. Vermoedelijk heeft de voorzitter van het bestuur van de Amsterdamsche Vereeniging voor Borstlijders, Jhr. Mr. C.J. den Tex, een voorname rol gespeeld. Den Tex vervulde tal van maatschappelijke en politieke functies. In die periode (1901-1905) zat hij ook in de Tweede Kamer voor de Liberale Unie. Cuypers had voor Den Tex al rond 1900 een huis verbouwd op de hoek van de Keizersgracht en het Molenpad te Amsterdam.²⁶² In het constituerende bestuur zat ook Mr. G. Vissering.

Voor het sanatorium was de keus gevallen op een plaats die enerzijds zo dicht mogelijk bij Amsterdam lag en anderzijds een gezonde omgeving vormde. Zo kwam men terecht in Laren, 25 kilometer van Amsterdam, bosrijk en 25 meter boven de zeespiegel.

In de oprichtingsvergadering gaf Cuypers een toelichting aan de hand van de bouwtekeningen. Hieruit bleek dat "men wil een eenvoudig, uit steen opgetrokken hoofdgebouw, voor 30 patienten, een economie-gebouw en barakken tot huisvesting van patienten". De voorzitter voegde daaraan toe dat het barakkensysteem zou worden gevolgd om een begin te maken. Het stichten van een groot gebouw zou kunnen volgen, wanneer daartoe de benodigde gelden bijeen zijn.²⁶³ Het is duidelijk dat bij de bouw eenvoud en zuinigheid betracht moesten worden, maar kennelijk zijn toch snel voldoende financiële middelen gevonden om geen barakken te hoeven bouwen.

²⁶² Gerlagh 1979, p. 14. Het betrof het zeventiende-eeuwse pand aan de Keizersgracht 452, dat in 1860-1861 door Cornelis Outshoorn (1810-1875) al grondig was verbouwd en uitgebreid met een kantoor aan het Molenpad; Krabbe 2007. Zie voor de verbouwing door Cuypers Krabbe 2007, pp. 80-83.

²⁶³ *Het Nieuws van den Dag* 12 juni 1901.

Plattegrond Hoog-Laren

De plattegrond was een omgekeerde T.²⁶⁴ Vanuit het hoofdgebouw voerde een lange gang naar de eetzaal met daarachter gelegen keuken; links en rechts bevonden zich de mannen-, resp. vrouwenafdeling. Het sanatorium is aldus Vissering gebouwd “in gestreng, hoogst eenvoudige lijnen, die later in vele zijner ziekenhuizen worden teruggevonden”.²⁶⁵ Tijdens de bouw trad de 18-jarige Michel de Klerk als opzichter op.²⁶⁶

In de tuin voor het gebouw stonden drie lighallen, elk voor twaalf personen. Naderhand zou Cuypers aan kleinere lighallen de voorkeur geven.²⁶⁷

Het sanatorium werd op 26 september 1903 door koningin-moeder Emma geopend.²⁶⁸ De 54 meter lange voorgevel was witgepleisterd, het bovengedeelte met hout beschoten en het dak met rode pannen gedekt.

Volgens Vissering heeft het sanatorium “zich altijd gunstig onderscheiden van andere soortgelijke inrichtingen door het feit, dat zijne rekeningen sluitend te maken waren; voor een niet gering deel is dit te danken aan den economischen bouw van den architect. De inrichting was zóó wèl doordacht, dat met een minimum van personeel kon worden volstaan”.²⁶⁹

²⁶⁴ *Het Huis oud & nieuw* 11 (1913), p. 367.

²⁶⁵ Vissering 1927, p. 4; Vissering 1928, p. 3.

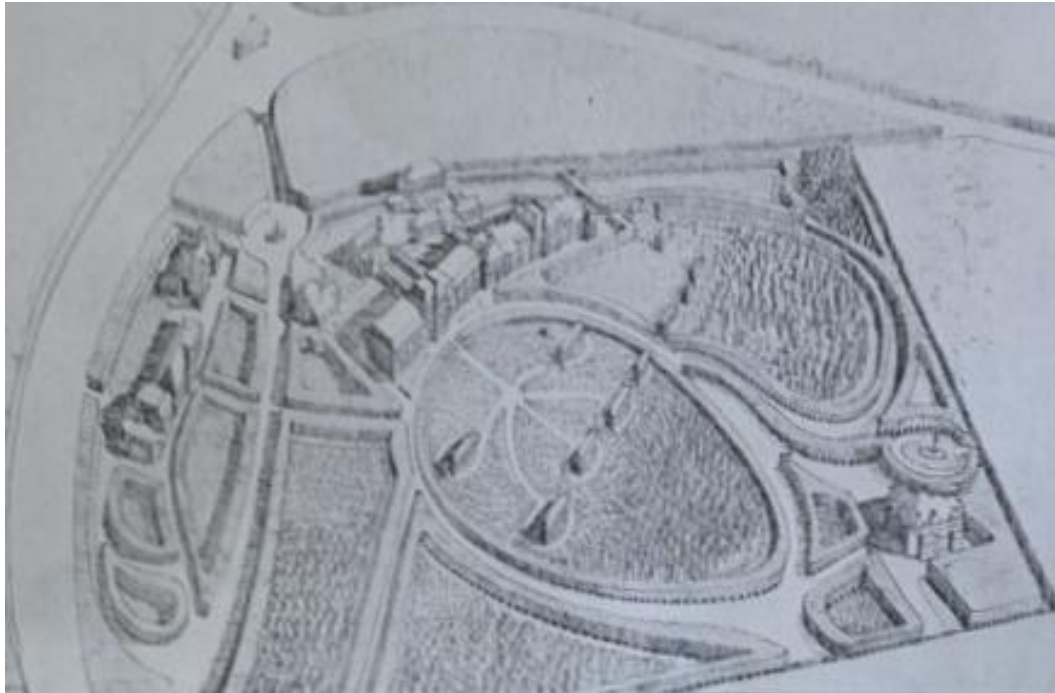
²⁶⁶ Fanelli 1981, p. 276.

²⁶⁷ Cuypers 1913, p. 365 over Dekkerswald: “De lighallen zijn in tegenstelling met die van de meeste groote herstellingsoorden (‘Hoog-Laren’ o.a. heeft men lighallen voor 12 personen) voor slechts 4 personen ingericht. In lighallen voor een klein aantal personen heerscht grootere orde en rust en kan de contrôle op de patiënten veel gemakkelijker uitgeoefend worden, hetgeen natuurlijk zeer in het belang van de rustkuur is”.

²⁶⁸ *Bouwkundig Weekblad* 1903, p. 447. Bij de opening bracht Den Tex een warme hulde aan Cuypers, “wien het geen moeite te veel is geweest om verschillende plannen te ontwerpen”.

²⁶⁹ Vissering 1927, p. 3; zie ook Vissering 1928, p. 3.

Aanvankelijk was gerekend met 40 patiënten, maar na 1906 begon een capaciteitsuitbreiding tot 100 patiënten. In 1923 werd de capaciteit verdubbeld met een nieuw gebouwencomplex. Ook hiervoor tekende Cuypers.²⁷⁰

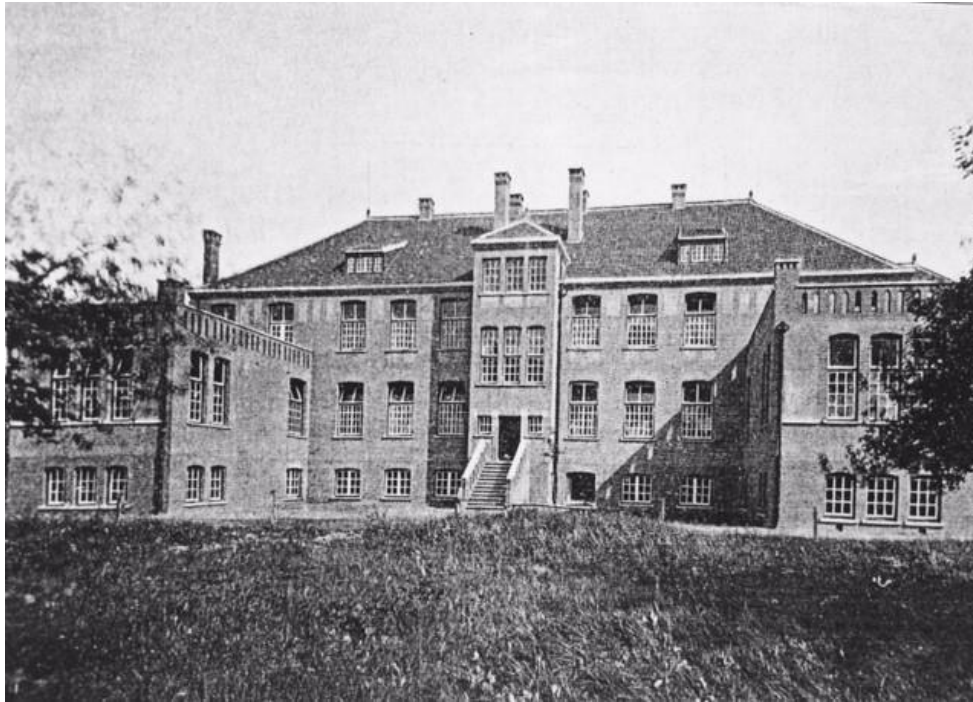
Vogelvlucht perspectief 1923

Het sanatorium is in 1986 gesloopt. Nu staat op deze plaats het Tergooi Ziekenhuis.

---

²⁷⁰ *Het Huis oud & nieuw* 16 (1926), pp. 305-306.

6. *Gesticht voor Idiote Meisjes Boldershof te Druten (1905-1907)*

Voorgevel Druten

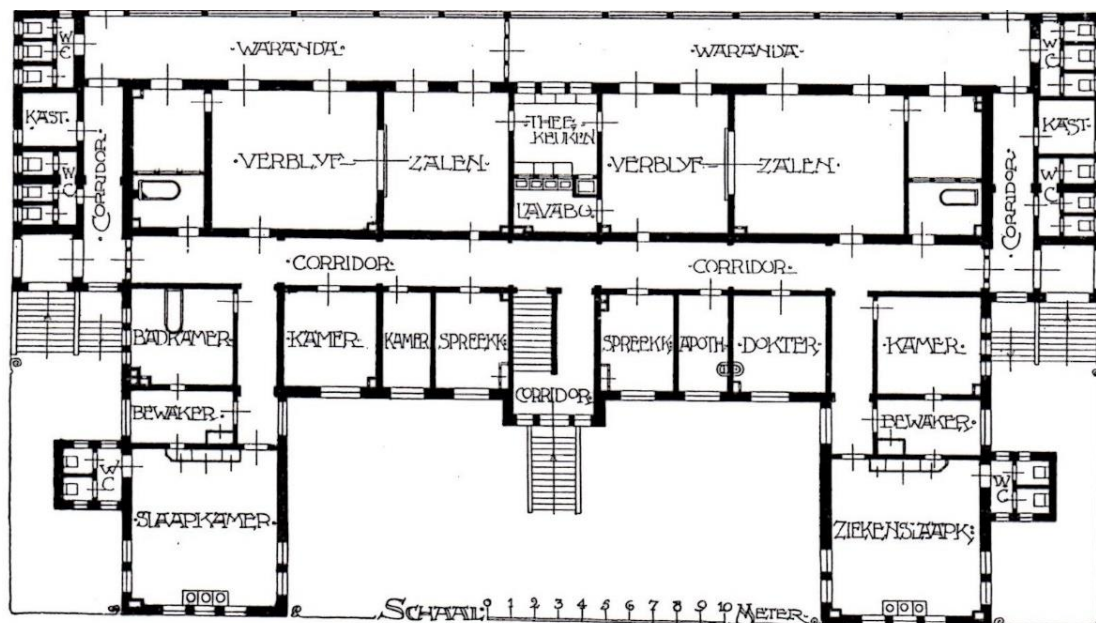

Achterzijde Druten

Rond 1900 sprak men van 'idioten'; later werden zij 'zwakzinnigen' genoemd, nog later 'verstandelijk gehandicapten' en tegenwoordig duidt men hen liever aan als 'mensen met een verstandelijke beperking'. Onder de Krankzinnigenwet 1841 werden zij nog tot de krankzinnigen gerekend en – voor zover zij niet bij familie bleven wonen - opgesloten in krankzinnigeninrichtingen. Ruim een halve eeuw later was het besef doorgedrongen dat zij een aparte groep vormen die vooral verzorging behoeft.²⁷¹

In opdracht van de Zusters van de Orde van de Dochteren der Wijsheid²⁷² te Schimmert ontwierp Cuypers op het landgoed Boldershof te Druten het Gesticht voor Idiote Meisjes. Dit utiliteitsgebouw was buitengewoon sober. In de eerste plaats vanwege de krappe begroting: "Waar bij vele der vroeger behandelde woonhuizen en villa's, de bouwsom den architect in staat stelde om naast de praktische eischen van het bouwwerk ook in ruimen zin de aesthetische factor te verzorgen, is bij een gebouw als het hier afgebeelde vóór alles aan de praktische eischen gedacht en is dikwijls veel opgeofferd moeten worden aan de noodzakelijkheid van een matige bouwsom niet te mogen overschrijden".²⁷³ Cuypers meende wel dat aan een eenvoudig opgevat utiliteitsgebouw eisen van eenheid en verhouding moeten worden gesteld. Het gerealiseerde gesticht voldoet daar zeker aan met zijn symmetrische gevels van gekleurde baksteen, met natuursteen in raam- en kozijndorpels en de balustrade- en topgevelafdekkingen. Het dak is gedekt met onverglaste rode pannen. De hoofdingang is gemarkeerd door een risaliet van drie vensters breed en een stenen trap naar de voordeur. De stenen trappen komen terug in de zijgevels.

Plattegrond begane grond Druten (eerste helft)

²⁷¹ Mens/Wagenaar 2010, p. 191.

²⁷² De 'Filles de la Sagesse' vormden een in 1881 uit Frankrijk uitgeweken nonnenorde.

²⁷³ *Het Huis oud & nieuw* 5 (1907), pp. 319-320.

In de kelder waren onder meer keuken en eetzaal alsmede wasserij en administratie ondergebracht. Op de begane grond bevonden zich de slaapvertrekken aan de voorkant, de verblijfzalen aan de achterkant, overgaande in een lange waranda. De zusters zelf verbleven in het grote oude herenhuis op de Boldershof, afgezien van de bewaaksters die in het gesticht zelf sliepen. In hun kamers waren grote eenvoud en soberheid betracht “in verband met de voorschriften van hare Orde”.²⁷⁴ In de woon- en slaapzalen van de verpleegden was eveneens uiterste eenvoud betracht in verband met hygiëne en veiligheid.

Het gesticht in Druten is in fasen gebouwd. De bovenstaande plattegrond geeft de eerste fase weer; nadien is daarnaast een tweede vleugel opgericht. Daartussen bevond zich de trapopgang met in de as een terugliggende kapel.

De Boldershof is niet een typische krankzinnigeninrichting. Dit waren toen doorgaans paviljoencomplexen met honderden patiënten, die werden ingedeeld naar klasse, sekse en verder naar uiteenlopende gradaties van rustig/zindelijk naar woest/onzindelijk.²⁷⁵ Daarnaast waren er kleinschalige luxe psychiatrische sanatoria voor welgestelde ‘zenuwlijders’.²⁷⁶ In de Boldershof was van het een noch het ander sprake. Het was een woonvoorziening voor verstandelijk gehandicapte meisjes van katholieken huize, die kennelijk zonder indeling in klassen werden verzorgd.

De opvattingen over de juiste institutionele zorg voor verstandelijk gehandicapten ontwikkelden zich in de twintigste eeuw zodanig dat in de jaren zestig is overgegaan tot nieuwbouw met twee woonpaviljoens voor kinderen, vijf woonpaviljoens voor volwassenen en vijf woonhuizen voor meer zelfstandige patiënten, met aan de rand van het terrein een verpleegstersflat.²⁷⁷ De inrichting is in gebruik gebleven tot 1986, toen de zusters uit Druten vertrokken.

Cuypers’ gebouw staat nog overeind. De beide vleugels zijn nu in appartementen onderverdeeld, de kapel is in 2009/2010 gerestaureerd en wordt gebruikt voor culturele doeleinden.

---

²⁷⁴ *Het Huis oud & nieuw* 5 (1907), p. 324.

²⁷⁵ Mens/Wagenaar 2010, p. 25. Pas de komst van de psychofarmaca in de jaren zestig van de vorige eeuw zou een eind maken aan het fenomeen van de ‘razende’ geesteszieken; Mens/Wagenaar 2010, p. 90.

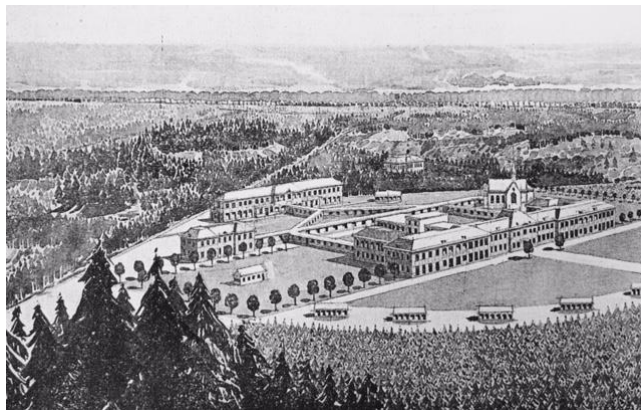
²⁷⁶ Mens/Wagenaar 2010, p. 26.

²⁷⁷ Mens/Wagenaar 2010, p. 192.

7. Sanatorium Dekkerswald te Groesbeek (1910-1913)²⁷⁸

In 1906 was de 'Vereeniging Roomsch-Katholieke Herstellingsoorden voor Longlijders en Zwakke Kinderen' opgericht met als doel twee tuberculoseklinieken te stichten: Dekkerswald bij Groesbeek en Heliomare in Wijk aan Zee.²⁷⁹ Het ontwerp voor het R.K. Sanatorium Dekkerswald was inzet van een besloten prijsvraag, waarvoor in december 1909 veertien architecten werden uitgenodigd, waaronder Eduard Cuypers. In de jury zaten zijn oom Pierre als voorzitter, Prof. G.J. van Swaay en J.H. Vrijman.²⁸⁰

Eduard zag geen kans om tijdig (voor eind mei 1910) een ontwerp op zijn kantoor te laten maken en schakelde daarom zijn oud-medewerker G.F. la Croix in, die van 1901 tot 1908 op zijn bureau had gewerkt, vermoedelijk ook aan het sanatorium Hoog-Laren.²⁸¹ La Croix maakte een ontwerp dat Cuypers onder het motto 'Littera Scripta Manet' inzond. Dit ontwerp won de prijsvraag; het juryrapport van 18 november 1910 prees vooral de groepering der gebouwen en de inpassing binnen de beschikbare geldmiddelen.²⁸² Vervolgens ontstond er een conflict tussen Eduard en La Croix toen deze weigerde de tekeningen af te geven.²⁸³ La Croix wendde zich op 14 december met een uitvoerig schrijven tot het sanatorium en wilde op zijn minst als ontwerper vermeld worden. Het bestuur schoof het schrijven van La Croix terzijde en verleende op 17 december opdracht voor de bouw van het complex aan het bureau Ed. Cuypers.

Plan La Croix

²⁷⁸ Hieraan werd in drie jaargangen van *Het Huis oud & nieuw* aandacht geschonken: in ongesigneerde artikelen over de gewonnen prijsvraag (9, pp. 94-96), over het gewijzigde ontwerp (9, pp. 326-330), over de kapel (9, pp. 355-362), het economiegebouw en het mannendagverblijf (9, pp. 390-393) en de dokterswoning (10, pp. 89-90) en in gesigneerde artikelen door de geneesheer-directeur (Jongmans 1913) en Cuypers zelf (Cuypers 1913). Zie voorts *Bouwkundig Weekblad* 1912, pp. 52-55.

²⁷⁹ Van Beekum 2015, p. 6.

²⁸⁰ *Het Huis oud & nieuw* 9 (1911), p. 94 en 11 (1913), p. 337. De jury werd bijgestaan door een geneeskundige commissie, bestaande uit drie ziekenhuisdirecteuren, o.a. de geneesheer-directeur van het sanatorium te Hoog-Laren, Dr. Y. Terpstra.

²⁸¹ Van Beekum, 2015, p. 6 en noot 5.

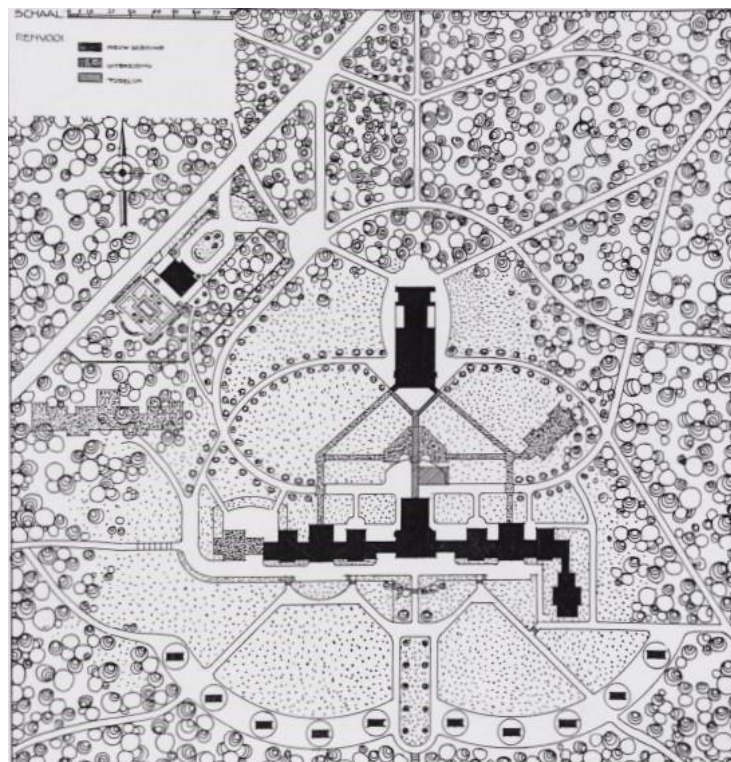
²⁸² Het ontwerp (perspectivische tekening en situatieplan) is afgedrukt in *Het Huis oud & nieuw* 9 (1911), pp. 94-96. Aan de voorzijde bevindt zich het op het zuidoosten gerichte verplegingsgebouw (slaapvertrekken en dagverblijf) voor tweede- en derdeklaspatiënten, daarachter en haaks daarop het economiegebouw (met keuken en eetzaal), links en rechts daarvan het zusterhuis resp. de kapel en aan de achterzijde een paviljoen voor eerste klaspatiënten, alles verbonden door gaanderijen.

²⁸³ Van Beekum 2015, p. 8. Waarschijnlijk redeneerde Cuypers dat hij voor driehonderd gulden het ontwerp had gekocht en het dus van hem was, en was hij niet gevoelig voor auteursrechtelijke aspecten.

Na studiereizen naar het Zwitserse St. Gallisches Lungensanatorium bij Wallenstadt en het Engelse King Edward VII Sanatorium in Midhurst,²⁸⁴ maakte Cuypers een nieuw ontwerp waarin de hand van La Croix niet meer te herkennen was.²⁸⁵ Ook was de locatie gewijzigd, vooral ter wille van het mooie uitzicht; het complex lag niet langer in het hoge hout, maar op de hoogste heuvel, met de voornaamste vertrekken op het zuiden.²⁸⁶ Dit nieuwe ontwerp werd op 6 januari 1912 goedgekeurd; het gebouw werd 16 oktober 1913 ingezegend.

De locatie was een fraaie bosrijke heuvelachtige omgeving in het Dekkerswald ten zuiden van Groesbeek. Het terrein van het sanatorium besloeg 176 hectare. Bij het complex behoorde een woning voor de geneesheer-directeur, een portierswoning en uiteraard een kapel.

Wat het complex betreft koos Cuypers voor de omgekeerde T-vorm; deze vorm heeft voor op de halvemaanvorm (zoals die van de sanatoria in Wallenstadt en Midhurst) dat het toezicht op de patiënten via een rechte gang gemakkelijker is dan via een gang die rond loopt, hetgeen minder personeel vereist en verder blijft in de halvemaanvorm de wind te veel als in een zak hangen.²⁸⁷

Situatieplan

²⁸⁴ Plattegronden van die beide sanatoria zijn te vinden in *Het Huis oud & nieuw* 11 (1913), p. 367. Niet juist is wat Mens/Wagenaar 2010, p. 42 hierover opmerken; zij menen dat het oorspronkelijke ontwerp een halvemaanvorm vertoonde en die te Wallenstadt en Midhurst een omgekeerde T.

²⁸⁵ Aldus ook Van Beekum 2015, p. 9.

²⁸⁶ Jongmans 1913, p. 339: "Juist daar, waar de kuur uit den aard der zaak eentonig is en licht aanleiding zou kunnen geven tot neerslachtigheid, hebben de zieken behoefte aan een opgewekte omgeving, - meer nog om hygiënische redenen dan uit een aesthetisch oogpunt. Immers een vroolijk uitzicht werkt een opgewekte stemming in de hand, een van de groote factoren bij de genezing; - en waar zou men weldadiger vergezicht kunnen bedenken dan over dit bekoorlijke landschap, waar het oog telkens opnieuw geboeid wordt door de verscheidenheid van lichteffecten".

²⁸⁷ Cuypers 1913, pp. 364-365.

Het situatieplan voor het definitieve ontwerp laat zien dat de bezoeker eerst ter weerszijden van de oprijlaan draaibare lighallen ziet staan, waarna hij de hal van het hoofdgebouw kan binnentreden. Dit hoofdgebouw herbergt onder meer de directie en administratie, röntgen- en operatiekamer, laboratorium, apotheek en op de eerste verdieping tien eersteklaspatiënten. Rechts en links van het hoofdgebouw en daarmee door een verbindingsgang en een tien meter lange vaste lighal verbonden staan een paviljoen voor vijftig tweede- en derdeklas vrouwelijke patiënten, respectievelijk eenzelfde paviljoen voor vijftig mannelijke patiënten. In het verlengde van het mannenpaviljoen - en daarmee weer door een verbindingsgang en lighal verbonden - bevindt zich het mannendagverblijf. Het vrouwendagverblijf ligt niet in het verlengde van hun dagverblijf, maar is ter wille van een ruimer uitzicht naar voren geplaatst. In de as van het hoofdgebouw, ongeveer 70 meter daarachter, ligt het economiegebouw, dat door overdekte gangen is verbonden met de paviljoens. In dit economiegebouw zijn de eetzaal ondergebracht, gescheiden voor mannen en vrouwen en voor eersteklaspatiënten en die der overige klassen; verder de grote keuken, wasserij, naai- en strijkkamers, kamers voor het personeel, enz. De kapel is geprojecteerd in het hart van het complex en door gangen verbonden met de paviljoens en het economiegebouw.

Al voor de bouw begon, werd met latere uitbreiding rekening gehouden in de vorm van een apart paviljoen voor eersteklaspatiënten en een paviljoen voor kinderen.

De geneesheer-directeur merkte op dat de bouwmeester ondanks de betrekkelijk grote breedte van de gebouwen daaraan een voorgevel heeft weten te geven "in al zijn eenvoud toch zóó vol afwisseling en bekoring, dat met waar genot het oog er op kan rusten".²⁸⁸ Dit deed Cuypers door het balkon van het met een fronton toegerust hoofdgebouw te doen rusten op Dorische zuilen, evenals de balkons in het midden van het vrouwen- en mannenpaviljoen alsmede de terrassen op de begane grond en vaste lighallen op de eerste verdieping van beide paviljoens.

Het hoofdgebouw is in 1929 verbouwd en daarbij ten dele verhoogd. Het vormt nog steeds het hoofdgebouw van de huidige opvolger van het sanatorium, het Universitair Centrum voor Chronische Ziekten UCCZ, een volle dochter van het Universitair Medisch Centrum Radboud te Nijmegen.

---

²⁸⁸ Jongmans 1913, p. 340.

Hoofdgebouw Dekkerswald vóór en na de verbouwing van 1929

8. *Gebouwen voor de Vereniging tot Ziekenverpleging te Dordrecht (1913-1916)*²⁸⁹

Zusterhuis en Paviljoen

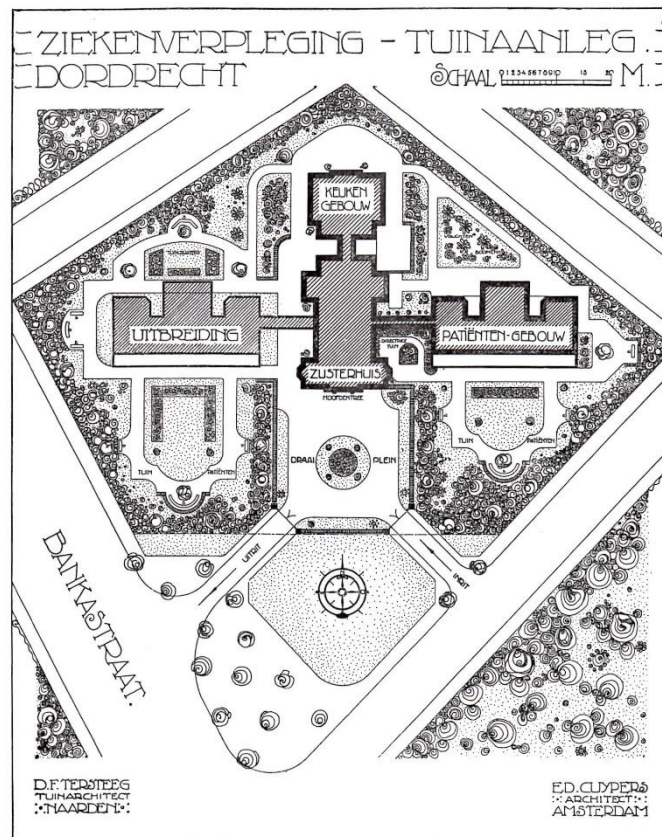
De Vereeniging tot Ziekenverpleging te Dordrecht was in 1886 opgericht met de bedoeling een georganiseerde verplegingsdienst op te zetten. De zusters verpleegden de patiënten aan huis, maar werkten vanuit een tehuis. Geleidelijk werden ook patiënten in dit tehuis opgenomen, totdat in 1901 een kleine inrichting tot ziekenverpleging aan de Koningin Wilhelminastraat kon worden opengesteld. Al snel deed zich de behoefte gevoelen aan een volledig naar de eisen des tijds ingericht particulier ziekenhuis met alles wat daarbij behoort. De zaak kwam in een stroomversnelling door het overlijden van een bestuurslid, de bankier François Stoop, op 14 maart 1912. Zijn familie deed de vereniging het aanbod “om ter nagedachtenis van den overledene een gebouw te stichten op een stuk grond door de Vereeniging aan te koopen in een vrije omgeving”.²⁹⁰ De centrale rol van de familie Stoop zal bewerkstelligd hebben dat Eduard Cuypers als bouwmeester werd aangezocht. De opening geschiedde op 17 januari 1916.

²⁸⁹ Hieraan werd in *Het Huis oud & nieuw* 13 (1915) aandacht geschonken in een ongesigneerd artikel over het bouwplan en bestek (pp. 59-63) en in de jaargang 14 (1916) in een artikel van Mr. W. Dicke, bestuursvoorzitter, over de bouwgeschiedenis (pp. 261-267) en twee ongesignde artikelen over het complex (pp. 269-282) en de tuinaanleg (pp. 283-288).

²⁹⁰ Dicke 1916, p. 267.

De locatie, een onregelmatig vijfhoekig terrein, werd gevonden aan wat toen de rand van de stad Dordrecht was, aan de Ceramstraat. “De omgeving stemt tot rust; zij is mooi voor wie oog heeft voor het eigene natuurschoon van het Dordtsche eiland”.²⁹¹ Aan de bouwmeester werd als eerste eis gesteld dat de ziekenafdeling geheel gescheiden moest zijn van de afdelingen voor administratie, verplegend en bedienend personeel en keuken.²⁹²

Dit was het eerste, zij het relatief kleine, algemene ziekenhuis dat Cuypers bouwde. Ook nu koos hij voor de omgekeerde T.

Achter de hoofdentree bevond zich het zusterhuis, waarin tevens de vertrekken voor directrice, regenten en administratie, de wachtkamer en de spreekkamers voor de dokters waren ondergebracht. Dit zusterhuis was door gangen verbonden met een mannen- en vrouwenafdeling ter weerszijden en een keukengebouw aan de achterzijde. De voorgevel van het complex was op het zuidzuidoosten gelegen. Op de begane grond waren er volgens het ontwerp in elke afdeling²⁹³ zes patiëntenkamers met elk twee bedden, en voorts een theekeuken, een reservekamer, badkamer en een wacht- en slaapkamer voor de zuster. Op de eerste verdieping waren er zes kamers met een enkel bed voor eersteklas patiënten en deze was verder ingericht als op de begane grond. Alle kamers stonden in directe verbinding met een overdekt terras. Op de tweede verdieping was de operatie-afdeling ondergebracht: grote en kleine operatiekamer, dokterskamer, steriliseerruimte,

²⁹¹ Dicke 1916, p. 261.

²⁹² *Het Huis oud & nieuw* 12 (1914), p. 59.

²⁹³ Bij de opening in 1916 was alleen de rechterafdeling gebouwd.

donkere kamer en röntgenkamer. De zolderverdieping bevatte behalve berguimten ook een scheikundig laboratorium. Het keukengebouw bevatte ook de eetzaal en een recreatiezaal voor de zusters en op de eerste verdieping slaapkamers voor directrice en elf zusters.²⁹⁴

Ook hier maakte Cuypers bij de voorgevel gebruik van Dorische zuilen, paarsgewijs op de terrassen van de benedenverdieping, ter ondersteuning van het balkon op de eerste verdieping. Door de oorlogsomstandigheden was natuursteen schaars en duur; daarom is dit “slechts toegepast aan de bekroning van de hoofdentree en daar waar het uit een praktisch oogpunt absoluut noodig was. Door toepassingen van vlechtingen in fries, balustrade en onder kozijnen zijn de noodige nuanceringen in het metselwerk aangebracht”.²⁹⁵

In 1970 ging de vereniging samen met het Gemeentelijk Gast- of Ziekenhuis (zie hierna). Na de opening van het nieuwe Merwede Ziekenhuis in 1990 is het door Cuypers ontworpen gebouwencomplex gesloopt.

---

²⁹⁴ *Het Huis oud & nieuw* 14 (1916), p. 271: “Het verplegend personeel is, in verhouding tot het in het patiëntengebouw beschikbaar aantal bedden zeer hoog, doch eenige zusters zijn steeds bij particulieren of als wijkverpleegster werkzaam terwijl zij toch hier hun thuis hebben”.

²⁹⁵ *Het Huis oud & nieuw* 14 (1916), p. 279. Gerlagh 1979, pp. 67-68 bespeurt hier een verwantschap met De Bazel.

9. Gemeentelijk Gast- of Ziekenhuis te Dordrecht (1917-1920)²⁹⁶

De Vereeniging tot Ziekenverpleging te Dordrecht richtte zich op de meer gegoede zieken, die aanvankelijk thuis werden verzorgd. Vanouds werden de arme zieken in de steden opgenomen in een 'gasthuis'. In Dordrecht diende het zgn. Groote Gasthuis sedert het midden van de dertiende eeuw onder toezicht der stedelijke overheid tot opnemng van zieke poorters. In 1877 kwam hiervoor een nieuw ziekenhuis aan de Schuttersweide (thans Beverwijckplein) in de plaats.²⁹⁷ Het werd vanwege zijn opzet ook in het buitenland als voorbeeldig beschouwd,²⁹⁸ maar al rond 1900 als geheel verouderd ervaren.²⁹⁹

Op 21 december 1912 ontving Cuypers van B en W van Dordrecht de opdracht om een ontwerp te maken voor een ziekenhuis van in totaal 110 bedden op een terrein tussen de Reeweg en de Bankastraat.³⁰⁰

Samen met de geneesheer-directeur dr. van IJzeren en de regent dr. Verbruggen ondernam Cuypers eerst een studiereis "voor het bezoeken van verschillende ziekenhuizen in binnen- en buitenland, welke reis het natuurlijke gevolg had dat de eischen groeiden en weer nieuwe voorprojecten gemaakt moesten worden";³⁰¹ het aantal geplande bedden steeg naar 180. Dit resulteerde uiteindelijk in twee verschillende plannen, één voor een doorgevoerd paviljoensysteem en een ander voor een gedeeltelijk corridorsysteem.

---

²⁹⁶ Hieraan werd aandacht geschonken in een ongesigneerd artikel over het bouwplan in *Het Huis oud & nieuw* 15 (1917/18), pp. 166-168 en een door Cuypers gesigneerd artikel in *Het Huis oud & nieuw* 16 (1926), pp. 95-115 (Cuypers 1926a). Tevens verscheen in *Het Huis oud & nieuw* 16 (1926), pp. 68-94 een uitvoerig artikel over de historie van Dordtse gasthuizen (Van Dalen 1926).

²⁹⁷ Van Dalen 1926, p. 69.

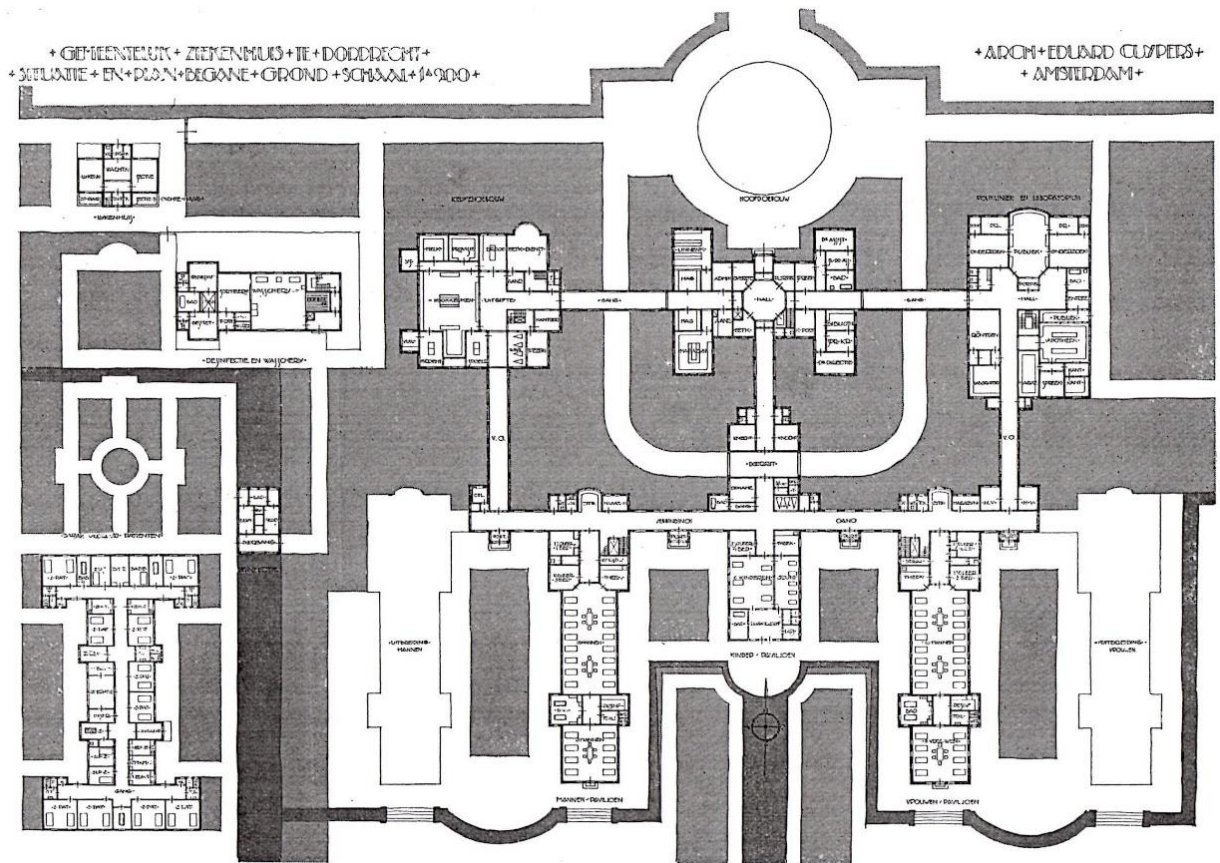
²⁹⁸ Mens/Wagenaar 2010, p. 19.

²⁹⁹ Cuypers 1926a, p. 115: "Toen in 1875 het vorige ziekenhuis voltooid was dacht iedereen dat een moderne inrichting was verzezen die voldoen zou aan de behoeften van vele jaren. Doch ziet er werd ontdekt de invloed van de bacteriën op de ziekten en het gevolg was dat weldra het ziekenhuis niet aan de behoeften kon voldoen, er was geen operatiekamer, geen steriliseerkamer; voor het geschoolde personeel, dat zijn intrede in het ziekenhuis deed, waren geen verblijven aanwezig".

³⁰⁰ Aanvankelijk hadden de regenten een architect ingeschakeld die "zijne diensten voorloopig kosteloos aanbood", maar diens gratis ontwerp vertoonde volgens de gezondheidscommissie grove theoretische en architectonische gebreken. Aldus *Bouwwereld* 1915, p. 382 (met rectificatie op p. 390). Cuypers is waarschijnlijk aangezocht omdat hij in Dordrecht al doende was met het ziekenhuis voor de Vereeniging tot ziekenverpleging.

³⁰¹ Cuypers 1926a, p. 95. Hij licht niet toe welke ziekenhuizen zijn bezocht.

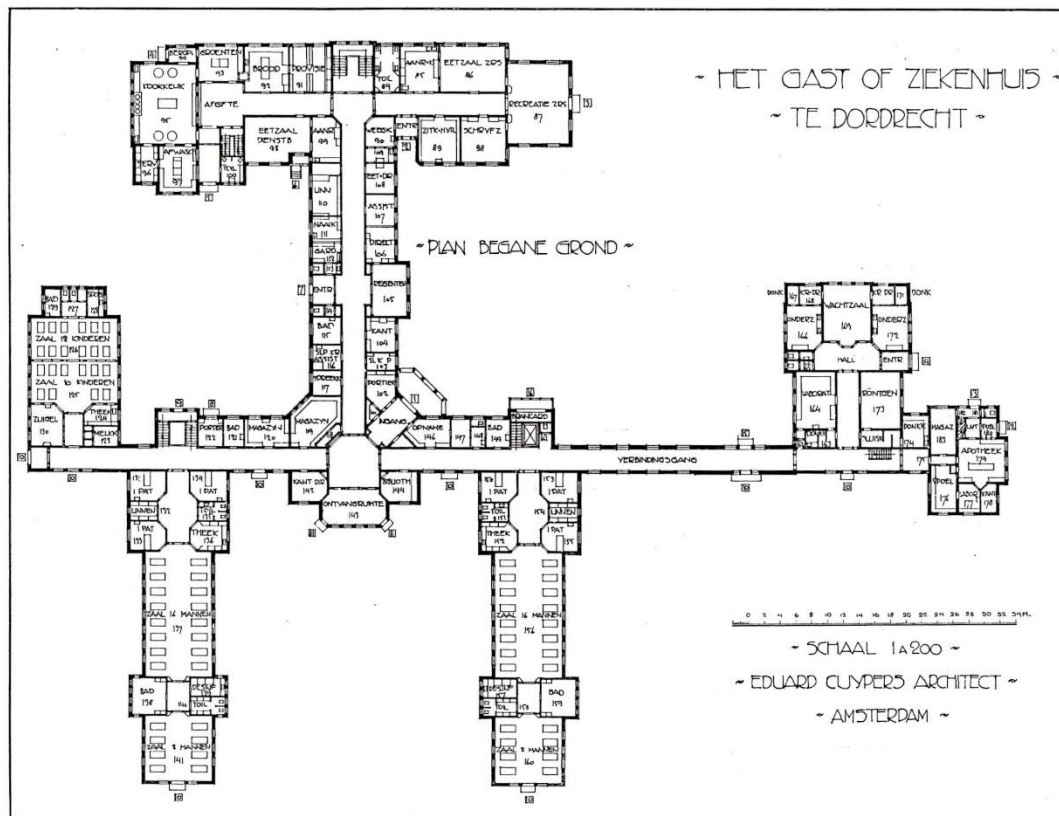

Ontwerp doorgevoerd paviljoensysteem

Bij het doorgevoerd paviljoensysteem was (in Cuypers' eigen weergave) elk kenmerkend onderdeel van de dienst in een afzonderlijk gebouw ondergebracht en waren de gebouwen onderling door verbindingsgangen aan een gekoppeld. Bij het gedeeltelijk corridorsysteem waren gedeeltelijk in het hoofdgebouw de verschillende diensten ten behoeve van de ziekenzalen ondergebracht die alle uitkwamen op centrale corridors; de ziekenzalen waren echter geheel gescheiden. Volgens Cuypers hebben beide systemen hun eigen bijzondere voor- en nadelen, maar het eerste bekoorde hem meer "juist door de zoo absolute scheiding der diensten".³⁰²

³⁰² Cuypers 1926a, p. 95.

Gedeeltelijk corridorsysteem

De geneesheer-directeur was echter voor het gedeeltelijk corridorsysteem. Volgens Cuypers bood dit door zijn beknoptheid wel belangrijke voordelen, naast de niet te onderschatten nadelen.³⁰³

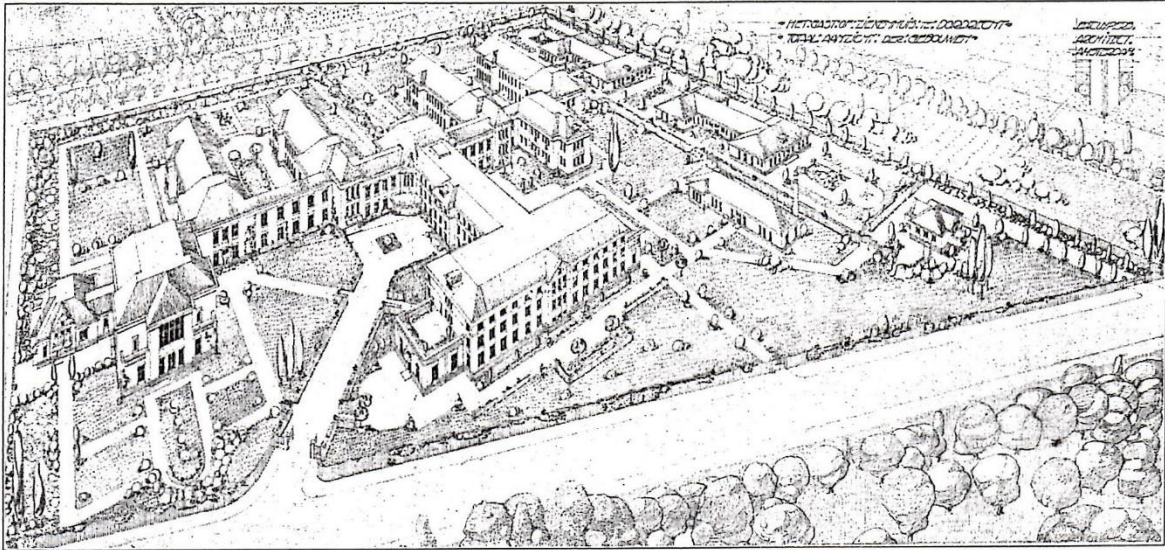
Het gedeeltelijk corridorsysteem won het pleit. In april 1914 besloot het College van regenten tot uitvoering van het volledig uitgewerkt project, maar door de oorlogsomstandigheden werd vertraging opgelopen. In februari 1916 had de aanbesteding plaats van het hei- en grondwerk. Vervolgens werd besloten de fundering en de keldermuren uit te voeren in metselwerk in plaats van gewapend beton, "daar juist de voornaamste bestanddeelen van dit laatste materiaal, ijzer en cement, zeer moeilijk te verkrijgen en dus buitengewoon in prijs gestegen waren."³⁰⁴

De gemeenteraad nam in 1917 het kloelike besluit tot aanbesteding van de bovenbouw over te gaan. De eerste steen werd gelegd op 5 maart 1918 en hoewel de oorlog in november van dat jaar eindigde, bleef de schaarste aan bepaalde materialen voortduren, waardoor dikwijls moest worden geïmproviseerd met andere materialen. "Dat een en ander het geheel niet ten goede is gekomen spreekt van zelf en is dan ook oorzaak dat niet alles geworden is zoals èn de geneesheer-directeur èn de ontwerper zich dit hadden voorgesteld".³⁰⁵ Niettemin kwam het werk begin 1920 gereed en werd het nieuwe ziekenhuis op 1 april geopend.

³⁰³ Cuypers 1926a, p. 95.

³⁰⁴ Cuypers 1926a, p. 100.

³⁰⁵ Cuypers 1926a, p. 102.

Perspectivische tekening

De omgekeerde T-vorm die Cuypers eerder had gebruikt in zijn ontwerpen voor de sanatoria in Laren en Groesbeek en het kleine Dordtse ziekenhuis, was niet langer geschikt voor een groter ziekenhuis. In Cuypers eigen paviljoensysteem was het losgelaten en ook in het uiteindelijk gerealiseerde gedeeltelijke corridorsysteem. Op het oostelijk deel van het terrein staat het grote ziekenhuis, aan de westkant staan een barak voor besmettelijke ziekten en een lijkenhuisje los daarvan.

In het complex is het economiegedeelte aan de noordkant (aan de straatzijde, de Bankastraat) gesitueerd; hierin zijn eetzaal en de keuken te vinden en op de twee verdiepingen erboven ruimten voor de pleegzusters en dienstpersoneel. Via een administratiegebouw³⁰⁶ komt men in het verplegingsgedeelte; op de grens is de hoofdingang geplaatst. In het verplegingsgedeelte vindt men behalve de ziekenpaviljoens voor mannen en vrouwen en een kinderpaviljoen, de polikliniek, operatiekamers, röntgenafdeling en laboratorium. Op voorstel van de geneesheer-directeur zijn er geen veranda's aan de ziekenzalen gemaakt "daar deze dikwijls toch als ziekenzalen gebruikt worden. Het is wat meer werk om patiënten in den tuin te brengen dan op eene veranda te rijden, maar overigens verdient het liggen in een beschutten tuin als regel voor patiënten meer aanbeveling dan op veranda's."³⁰⁷

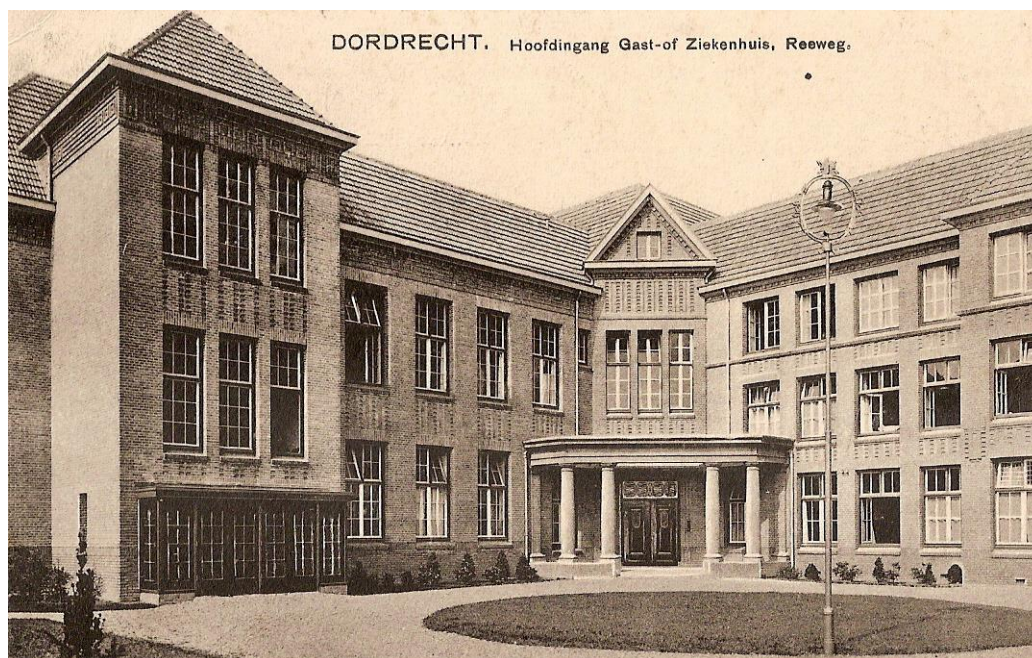
Zuilen vinden we alleen nog terug bij het portaal voor de ingang. Daarboven is er nog een klein fronton, evenals bij de ingang van het economiegebouw en de apotheek. Overigens is de bouw sober, mede door de tijdsomstandigheden. Met risalieten wordt de eentonigheid van lange gevels doorbroken. Hier en daar zijn in het metselwerk vlechtingen in dezelfde steen maar donker gevoegd aangebracht. Nergens is natuursteen toegepast.

Ook in het interieur deden de tijdsomstandigheden zich gelden. Van het voornemen om alle vloeren in zalen en gangen in het verplegingsgedeelte met linoleum te beleggen (dat op betonnen vloeren geluid het beste dempt) moest worden afgezien door de sterk gestegen prijs. In plaats daarvan werd terrazzo gelegd dat een derde van de prijs was; alleen de klassekamers waren nog met linoleum belegd.

³⁰⁶ In het administratiegebouw bevond zich ook de regentenkamer met een schilderstuk voorstellende een regentenvergadering in 1670 met als voorzitter de toenmalige Dordtse burgemeester, Cornelis de Witt.

³⁰⁷ Cuypers 1926, pp. 105-106.

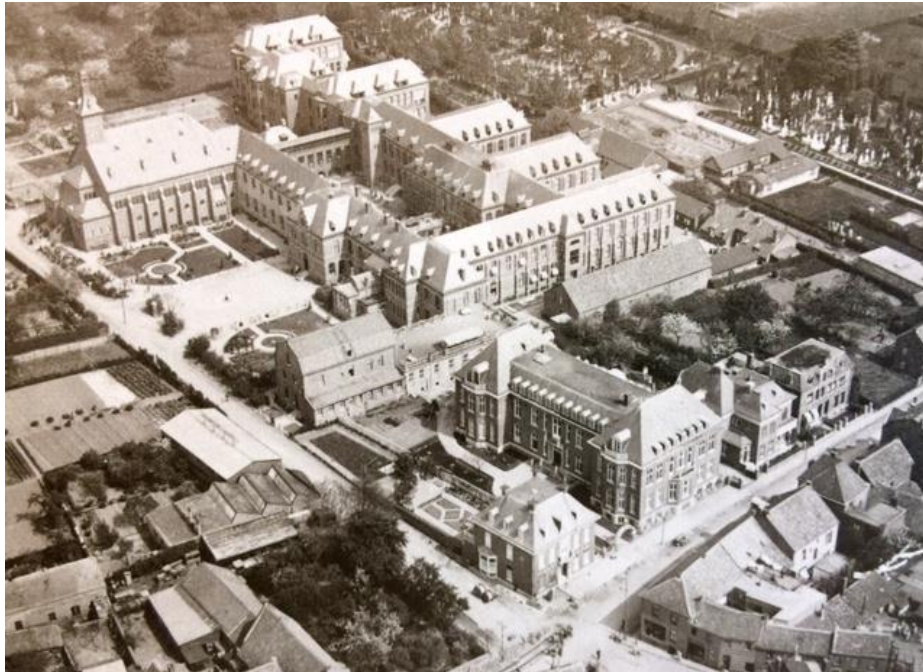
Het na de bouw nog een aantal malen uitgebreide complex is gesloopt, nadat in 1986 het Dordtse ziekenhuis met dat van Sliedrecht fuseerde en een nieuw Merwedeziekenhuis werd gesticht. Op het vrijgekomen terrein zijn woonhuizen gebouwd.

Hoofdingang

10. St. Josef Ziekenhuis te Heerlen (1920-1923)³⁰⁸

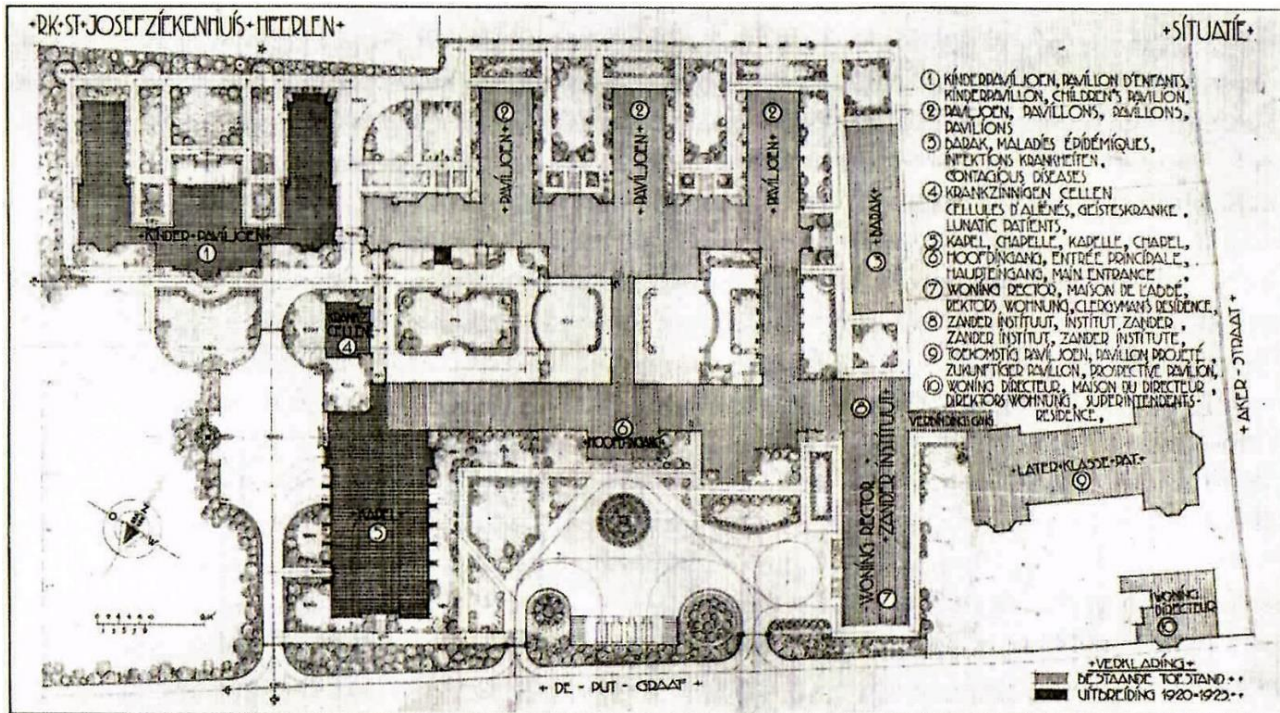
Luchtfoto

Het St. Josef Ziekenhuis te Heerlen werd in 1904 geopend. Heerlen was het hart van de toenmalige Mijnstreek met een snel expanderende beroepsbevolking. De stuwende kracht achter de stichting van het ziekenhuis was de huisarts De Wever, die voorheen dagelijks in zijn auto patiënten naar het Maastrichtse ziekenhuis moest brengen. Het St. Josef Ziekenhuis maakte een snelle groei door. Het aantal bedden steeg naar 360 in 1918. Een nieuwe uitbreiding werd noodzakelijk waarbij het ziekenhuis tevens moest worden aangepast aan de eisen des tijds met onder meer een röntgenlaboratorium, een Zander-instituut, een afdeling voor kraamvrouwen en een grote lighal voor mannelijke tuberculoselijders. Begin 1920 werd aan Eduard Cuypers opdracht verleend om een ontwerp te maken voor de beoogde uitbreiding. Er was geen prijsvraag uitgeschreven of een plan aan een andere architect gevraagd. Kennelijk had Cuypers inmiddels een zodanige reputatie opgebouwd dat het bestuur daaraan geen behoefte voelde. Ook bij de volgende opdrachten in Nijmegen en Tilburg zou hij geen concurrentie meer ondervinden.

De uitbreiding hield in dat er ook nieuwe paviljoens voor vrouwen en kinderen kwamen, een kapel, reeksen nieuwe slaapvertrekken voor de zusters en leerling-verpleegsters, een krankzinnigenafdeling, een modern lijkenhuis met chapelle ardente, een wasserij, verbindingsgangen en een autogarage. Het aantal bedden steeg tot 450.

---

³⁰⁸ Zie hierover het artikel van de geneesheer-directeur Crobach in *Het Huis oud & nieuw* 16 (1926), pp. 277-286 (Crobach 1926), een daarop volgend artikel van Cuypers over de verschillende installaties in het ziekenhuis, pp. 287-304 (Cuypers 1926c) en een artikel dat vooral over de belichting en verwarming van een operatiekamer gaat, *Het Nederlandsche en Ned.-Indische Huis oud & nieuw* 17 (1928), pp. 119-128 (Cuypers 1926d). Zie ook Mens/Wagenaar 2010, pp. 62-65.

Plattegrond

Volgens de geneesheer-directeur Crobach was “het geheele ziekenhuis gebouwd in corridor-paviljoensysteem”.³⁰⁹ Hij bedoelde waarschijnlijk dat het ziekenhuis was opgezet volgens het corridorsysteem, maar de uitbreiding nieuwe – door verbindingsgangen met het hoofdgebouw verbonden - paviljoens met zich bracht: het kinderpaviljoen; de krankzinnigenafdeling met vier cellen, twee voor rustige en twee voor onrustige patiënten,³¹⁰ enz. Het complex wijst vooruit naar de latere kamstructuur, destijds aangeduid als ‘gratensysteem’.³¹¹ Crobach was ook lovend over de zalen en ruimten “vol licht en lucht, rustig, en van een reinheid, kleur en gezelligheid, dat de zieken er, ook door den bouw hun troost zouden vinden”; hij benadrukte tegelijkertijd dat de nieuw te bouwen afdelingen zo mooi en prettig moesten worden dat de verplegende zusters er graag zouden werken.³¹²

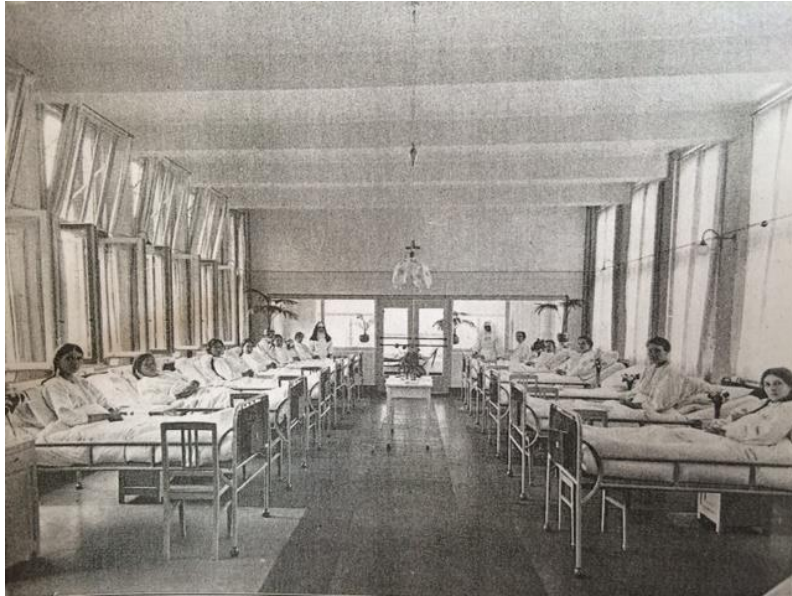
³⁰⁹ Crobach 1926, p. 282.

³¹⁰ Dit was uitsluitend een isolatie- en doorgangshuis; Crobach 1926, p. 285: “Hoezeer dan ook misschien de moderne verpleging voor geesteszieken cellen uit den boeze zal beschouwen, in een algemeen ziekenhuis dat geen psychiatrische afdeling heeft, zijn deze vertrekken van bijzonder nut. Langer dan eenige dagen duurt het verblijf er toch niet.”

³¹¹ Aldus Mens/Wagenaar 2010, p. 50.

³¹² Crobach 1926, p. 279.

Vrouwenzaal

Cuypers creëerde een nieuwe ingang en deze werd weer voorzien van een door een peristyle gedragen balkon. In het fronton erboven was een beeld van St. Josef geplaatst. Op de onderste verdieping van de lange verbindingsgang bracht Cuypers rondbogen aan. Overigens was de bouw sober.

In 1968 verhuisde het ziekenhuis naar een buitenwijk van Heerlen en nam een nieuwe naam aan: het De Wever Ziekenhuis.³¹³ Het oude ziekenhuis is geheel gesloopt.

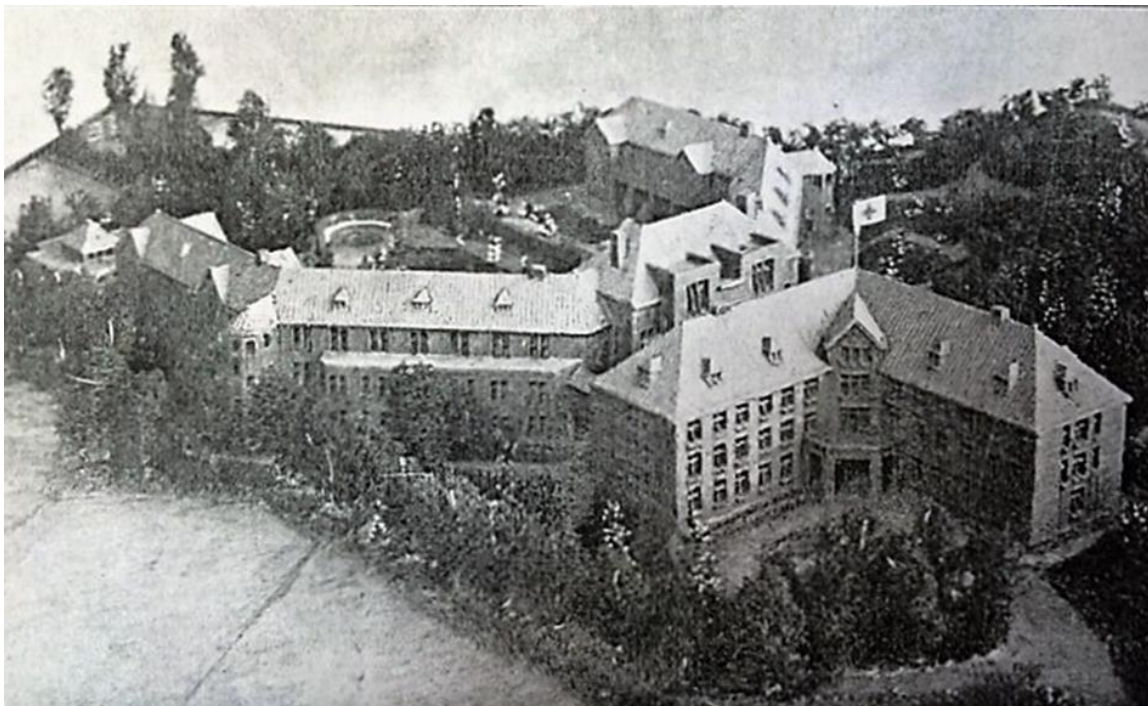
Verbindingsgang

---

³¹³ In 1992 werd gefuseerd met het ziekenhuis te Brunssum onder de naam De Wever & Gregorius; sinds 1998 is de naam 'Atrium'.

11. Roode Kruis Ziekenhuis te 's-Gravenhage (1921-1924)³¹⁴

Het Haagse Rode Kruis Ziekenhuis is evenals de Dordtse Ziekenverpleging voortgekomen uit een zusterhuis, in dit geval het zusterhuis van de afdeling 's-Gravenhage van het Nederlandse Rode Kruis. Dit diende tot opleiding van Rode Kruis verpleegsters. Vanuit dit zusterhuis gingen zusters in de stad verplegen en hierin werd ook een eigen polikliniek gehouden. In 1901 werd het zusterhuis ondergebracht in de Roode Kruiskliniek aan de Jan van Nassastraat waar ook plaats werd ingeruimd voor veertig liggende patiënten. Die kliniek bleek al snel te klein, vooral door de snelle groei van de Haagse bevolking. In de zomer van 1912 nodigde het afdelingsbestuur Eduard Cuypers en Van Nieukerken³¹⁵ uit om ieder een plan te maken voor de bouw van een ziekenhuis op het zgn. Mesdagterrein. Dit terrein had de vorm van een rechthoekige driehoek met een afgesneden scherpe hoek, waarvan de schuine zijde met het noordelijke uiteinde de Oude Scheveningseweg en met het zuidelijk uiteinde de Johan van Oldebarneveldtlaan raakte. Het was geheel ingesloten door bebouwing en sterk geaccidenteerd met een duinpan in het midden. Nadat beide architecten hun plan hadden ingediend, gaf het afdelingsbestuur de voorkeur aan dat van Cuypers. Op dit terrein kon hij slechts een ziekenhuis volgens het corridorsysteem ontwerpen: een U-vormig patiëntengebouw, door twee overdekte gangen verbonden met een hoekvormig dienstengebouw (met polikliniek), doorgaans aangeduid als 'het zusterhuis'.

Maquette ontwerp Cuypers

³¹⁴ Zie hierover een artikel van 'het bestuur van de afd. 's-Gravenhage van het Nederl. Roode Kruis' in *Het Huis oud & nieuw* 16 (1926), pp. 177-184 en de daarop volgende artikelen van Ruppel 1926 en Cuypers 1926b.

³¹⁵ Cuypers 1926b, p. 195 schrijft "Collega Van Nieukerken", zodat niet duidelijk is of het gaat om J.J. van Nieukerken (1854-1913) of diens zoon M. A. van Nieukerken (1879-1963). De vader had het Algemeen Provinciaal, Stads- en Academisch Ziekenhuis Groningen (1903) en Sanatorium Beekbergen (1910) gebouwd, de zoon ontwierp de uitbreiding van het Nederlandse sanatorium te Davos (1907); Mens/Wagenaar 2010, pp. 34-35 en 41-42.

Na het verkrijgen van de opdracht vestigde Cuypers de aandacht van het bestuur op een ander, groter en beter gelegen terrein tussen de Sportlaan en de Segbroeklaan. Cuypers kende dit terrein, omdat hij hierop eerder voor de N.V. Hospitium Hagense een ziekenhuis had ontworpen. Dat plan was echter niet uitgevoerd.³¹⁶ Het afdelingsbestuur volgde Cuypers' suggestie op en koos voor het terrein aan de Sportlaan/Segbroeklaan. Door het uitbreken van de Wereldoorlog moest het bouwplan voor het Roode Kruis Ziekenhuis worden uitgesteld. Ook de financiering vormde een probleem dat uiteindelijk met steun van de gemeente goeddeels werd opgelost. De fundering kwam pas in juni 1921 gereed. Op 4 juli 1922 legde koningin-moeder Emma de eerste steen. De verhuizing vanuit de Jan van Nassastraat naar het nieuwe gebouw vond plaats op 28 februari 1925.

Vogelvlucht Roode Kruis ziekenhuis

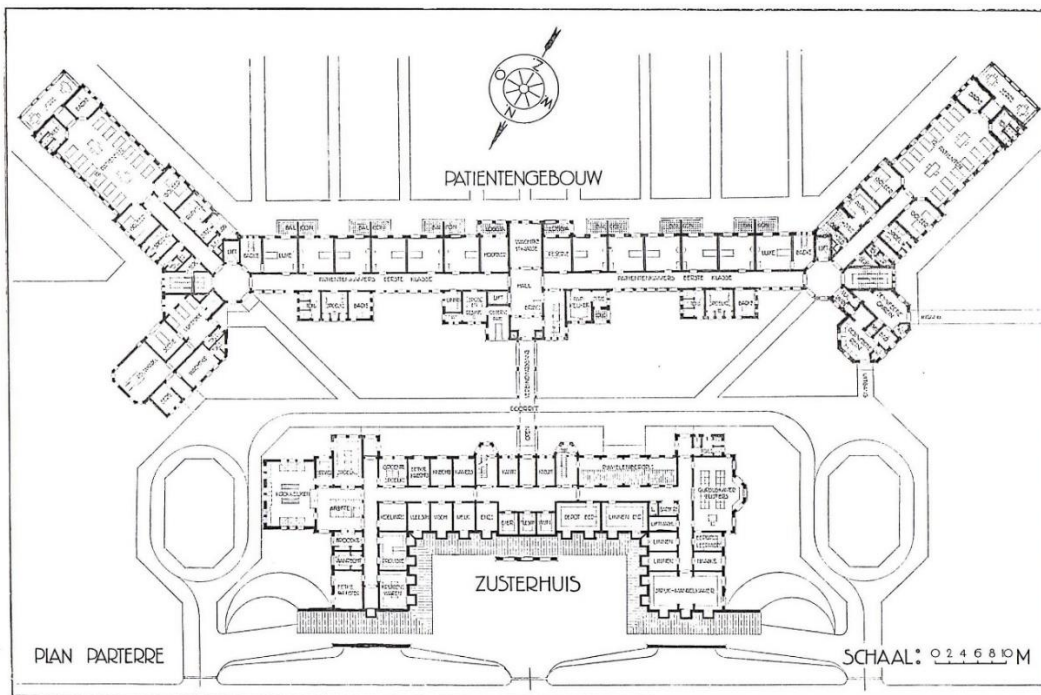
Toen de locatie in 1913 werd gekozen lag deze aan de rand van de stedelijke bebouwing, maar als ruim tien jaar later het ziekenhuis gereed is, wonen al enige duizenden families westwaarts, dus dicht bij het strand. Het terrein mat 210 bij 110 meter waar de Segbroekbeek doorheen stroomde. Het ziekenhuis werd berekend op 145 bedden, waarvan – op aandringen van wethouder Drees – 76 voor on- en minvermogenden.³¹⁷ De patiënten konden in de tuin wandelen, maar ook in de nabij gelegen Bosjes van Poot; vanuit verschillende punten heeft men daar uitzicht over zee, duinen en oostelijk Den Haag.

---

³¹⁶ Cuypers 1926b, p. 206.

³¹⁷ Haeseker/van Lieburg 2007, p. 222.

Plan parterre

Hoewel het terrein ruimer was dan het Mesdagterrein, moest ook hier worden geopteerd voor een corridorsysteem.³¹⁸ In wezen verschilde de gerealiseerde bouw niet sterk van de maquette voor de eerdere locatie; alleen het zusterhuis dat op die nauwe locatie moest worden geknikt, kon nu weer met rechte voorgevel worden ontworpen. Het bevond zich met de hoofdentree aan de zijde van de Sportlaan. In dit gedeelte waren alle vertrekken samengebracht die niet onmiddellijk bestemd waren voor de opgenomen patiënten, inclusief de cursuszaal voor opleiding van Rode Kruis zusters. Dit gebouw is door een verbindingsgang verbonden met het patiënten- of verplegingsgebouw dat als een accolade de vrij gebleven tuinruimte insluit en uitziet op de Segbroeklaan. Door de ligging op het zuiden kon het zonlicht overal vrij toetreden.

De hoofdingang is uitgerust met een peristyle gedragen door acht vierkante pijlers, maar verder is het gebouw sober gehouden. Zoals Ruppel aantekent: "Frei von allem Luxus und kostspieligem architektonischen Schmuck sind die schlicht, aber würdig gehaltenen Fassaden durch eine gute Gliederung der Baumassen, einen schönen Rhythmus der Fenstergruppen, eine belebende Hervorhebung einzelner Haupt-Architekturteile, wie z. B. des Haupteinganges, und eine harmonische Silhouette der ganzen Gebäudegruppe von guter Wirkung, die durch die bedeutende Frontentwicklung noch in hohem Mass gesteigert wird."³¹⁹

Helaas heeft het gebouw minder dan twintig jaar dienst gedaan. In 1942 leidde de aanleg van de Atlantikwall ertoe dat dwars door de stad een strook van 350 meter breed langs de kust werd vrijgemaakt. Het ziekenhuis moest op last van de bezetter, tezamen met duizenden huizen, worden gesloopt.³²⁰ Na de oorlog zal Cuypers vroegere medewerker J.M. Luthmann een nieuw Rode Kruis Ziekenhuis bouwen.³²¹

³¹⁸ Ruppel 1926, p. 187 duidt overigens de beide zijvleugels van het patiëntengebouw aan als 'Pavillonflügel'.

³¹⁹ Ruppel 1926, p. 194. De Roy van Zuydewijn 1971, p. 144 ziet verwantschap met De Bazel.

³²⁰ De Roy van Zuydewijn 1971, p. 144.

³²¹ Zie Mens/Wagenaar 2010, pp. 108-111.

Afbraak Rode Kruis Ziekenhuis januari 1943

12. *Canisius Ziekenhuis te Nijmegen (1922-1926)*³²²

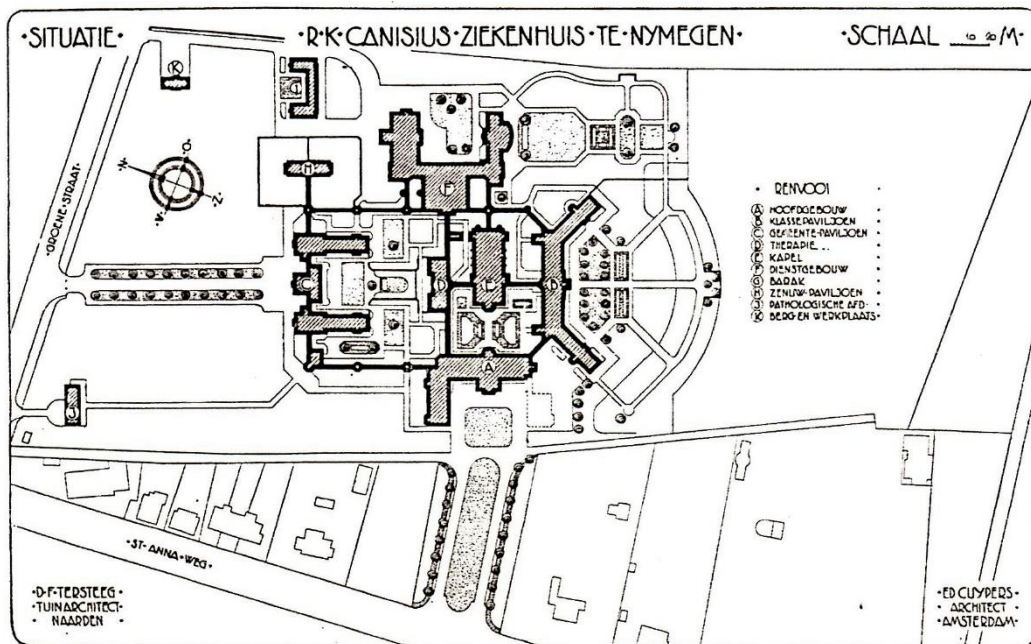
Vogelvlucht St. Canisius Ziekenhuis

Ook in Nijmegen kwam men al rond 1900 tot de conclusie dat het uit 1884-1886 daterende, in de binnenstad gelegen R.K. Canisiusziekenhuis alweer verouderd was. Het duurde echter tot het voorjaar van 1914 voordat een architect voor de nieuwbouw werd gekozen. Dat was Eduard Cuypers. Het bouwterrein was 9 hectaren groot en gelegen op de grens van de bebouwde kom, in de buurtschap St. Anna. Ook hier vertraagde het uitbreken van de wereldoorlog de bouw aanzienlijk. Pas in 1922 kon het funderingswerk worden aanbesteed en in 1923 de bovenbouw. Het ziekenhuis, genoemd naar Sint Canisius,³²³ werd op 22 mei 1926 ingezegend.

---

³²² Hierover Enneking 1929 en een ongesigneerd artikel in *Het Nederlandsche en Ned.-Indische Huis oud & nieuw* 18 (1929), pp. 141-158.

³²³ Petrus Canisius (1521—1597) was een in Nijmegen geboren theoloog en de eerste Nederlandse jezuïet.

Plattegrond

De indruk dringt zich op dat Cuypers in Nijmegen meer dan elders zijn eigen ideeën kon verwezenlijken. Het gebouwencomplex is opgezet volgens het paviljoensysteem; het terrein was daarvoor ook ruim genoeg. Er zijn vele met het hoofdgebouw en onderling door verbindingsgangen verbonden paviljoens: een klassepaviljoen, een gemeentepaviljoen, een therapiepaviljoen, een zenuwpaviljoen. Uiteraard maakte ook een kapel van het netwerk deel uit. Los ervan stonden een pathologische afdeling en barak voor besmettelijke ziekten.

Het aparte gemeentepaviljoen was overigens een eis van de gemeente Nijmegen aan het ziekenhuiscollege. Nijmegen had geen gemeentelijk ziekenhuis, maar een groot deel der patiënten moest door de zorgen van het gemeentebestuur worden verpleegd, de zgn. gemeentepatiënten. De eis van het gemeentebestuur om deze allen in hetzelfde paviljoen te verplegen riep nogal wat problemen op.³²⁴

Het zenuwpaviljoen was bestemd voor geesteszieken. Van krankzinnigen(afdeling) wordt niet meer gesproken. Ook het begrip cel is verbannen; de 'onrustige' patiënten worden opgenomen in

³²⁴ *Het Nederlandsche en Ned.-Indische Huis oud & nieuw* 18 (1929), p. 143: "Door dezen eisch werd eene scheiding van de patienten in het leven geroepen, onafhankelijk van de groepeerling van het aantal bedden, waarnaar op medische gronden volgens den uitgesproken aard van het ziektebeeld, deze worden onderverdeeld. Deze groepeerling omvat gewoonlijk de chirurgische en interne patienten (en verder nog vaak de tuberculeuze-, de kinderen en soms ook – gelijk hier – de zenuwpatienten) waarbij ook vanzelf de afscheiding der patienten naar de sekse, vooral voor die in algemeene zalen worden opgenomen, moet worden gerekend. Bij dit al moest door vorengenoemden eisch nog afzonderlijk onderscheid worden gemaakt tusschen klassepatienten, waarbij ook minder-vermogenden, die door de Vereeniging ter verpleging worden opgenomen en alle patienten waarvan de gemeente de verpleegkosten draagt en die in de z.g. "Gemeente-paviljoens" afzonderlijk moesten worden gehuisvest. Het is duidelijk dat deze met een paar woorden te omschrijven eisch, een zeer ingrijpende bijzonderheid in dit project vormt".

isoleerkamers met het uiterlijk aanzien van een ziekenkamer met ramen van twee cm dik die alleen van buiten kunnen worden geopend en verwarmingslichamen die buiten het vertrek zijn geplaatst.³²⁵ Blijkens zijn artikel was de geneesheer-directeur Enneking zeer ingenomen met het resultaat: “Met groote zorg waren door den architect Ed. Cuypers de bouwplannen samengesteld en na eenige herziening hiervan in den loop der voorbereidingsjaren deed deze ziekenhuisbouwer bij uitnemendheid op het ruim 9 H.A. groote terrein aan de grens van de bebouwde kom der gemeente een gebouwencomplex verrijzen, dat, sober van aanzien en wars van allen uiterlijken praal, op de meest praktische wijze was ingericht voor het verplegen en behandelen van 250 zieken volgens de eischen, die daaraan konden worden gesteld. De groote lijnen van het gebouw, de onderlinge rangschikking der paviljoens, de samenstelling der ziekenafdeelingen met haar bijvertrekken, waren een bewijs van het juiste inzicht op het gebied van ziekenhuisbouw, dat onzen architect eigen was.”³²⁶

Inderdaad was het uiterlijk sober. Gewoontegetrouw had Cuypers wel een balkon boven de hoofdingang gemaakt, ondersteund door vierkante pijlers, met daarboven een fronton. Het gebouwencomplex was van de aanvang af erop gebouwd om uitgebreid te worden³²⁷ en heeft ook vele uitbreidingen ondergaan, de laatste in 1989. In 1972 fuseerde het ziekenhuis met het protestantse Wilhelminaziekenhuis en veranderde de naam in het CWZ (Canisius Wilhelmina ziekenhuis). Het gebouw bleef in gebruik tot 1992 toen het CWZ in het Jonkerbosch een nieuw gebouw betrok. In dat jaar werd het oude gebouw voor de sloop bestemd en is kort daarop gedeeltelijk in de as gelegd. De kapel die behouden was gebleven, is in 1993 gesloopt na vergeefse pogingen tot redding van buurtbewoners. Er is nu een nieuwe woonwijk gebouwd.

Hoofdingang

---

³²⁵ Enneking 1929, pp. 125-126.

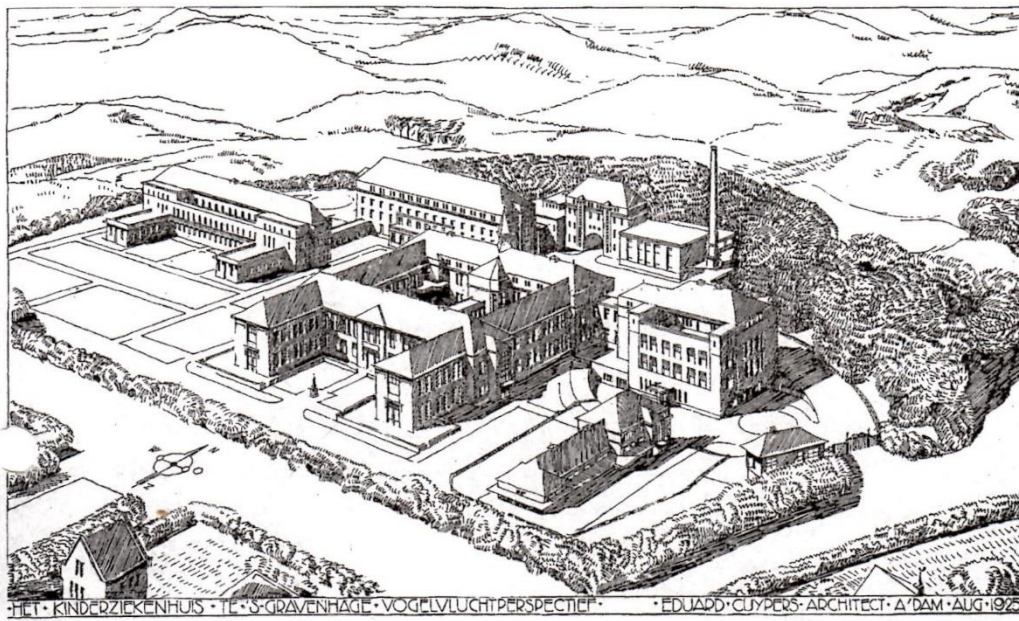
³²⁶ Enneking 1929, pp. 118-119.

³²⁷ *Het Nederlandsche en Ned.-Indische Huis oud & nieuw* 18 (1929), pp. 141-142.

13. Juliana Kinderziekenhuis te 's-Gravenhage (1925-1928)³²⁸

De 'Vereeniging het Kinderziekenhuis te 's-Gravenhage' exploiteerde sedert 1885 een kinderziekenhuis, eerst gevestigd aan het Prins Hendrikplein, vanaf 1890 aan de Laan van Meerdervoort.³²⁹ Dit tehuis was te klein en de inrichting gedateerd. Vanaf 1916 rijpte de idee dat alleen nieuwbouw het voortbestaan van het kinderziekenhuis veilig kon stellen.³³⁰ Het duurde echter tot 3 april 1925 alvorens de gemeenteraad de financiering mogelijk maakte. Cuypers werd aangezocht als bouwmeester en er werden verschillende studiereizen gemaakt. Zo bezorgde Cuypers aan de geneesheer-directeur Stheeman een introductie bij Ruppel, onder wiens leiding Stheeman tal van modelinrichtingen voor kinderziekten te Hamburg, Cuxhaven, Altona en Berlijn bezocht. Samen met Cuypers maakte hij een studiereis naar Beieren en Zwitserland, onder meer naar het prachtige ziekenhuis van München-Schwabing.³³¹ Stheemann, Cuypers en de bestuursvoorzitter (voormalig chirurg) Van der Hoeven brachten ook nog een bezoek aan het American Memorial Hospital for Children te Reims.³³² In augustus 1925 presenteerde Cuypers zijn plan voor Den Haag: een groot paviljoencomplex in de duinen bij de Laan van Poot. Alleen het sanatoriumgebouw voor tuberculosepatiëntjes (geheel links op de perspectieftekening) zou in verband met de hoge kosten niet worden verwezenlijkt.

Perspectieftekening

³²⁸ Zie hierover een artikel van 'Architectenbureau Eduard Cuypers Amsterdam' (dat toen werd gevormd door K. van Geijn en H.J.A. Bijlard) in *Het Nederlandsche en Ned.-Indische Huis oud & nieuw* 18 (1929), pp. 189-192, Stheeman 1929 en Bijlard 1929.

³²⁹ Stheeman 1929, p. 33; Haeseker/van Lieburg 2007, pp. 135 e.v.

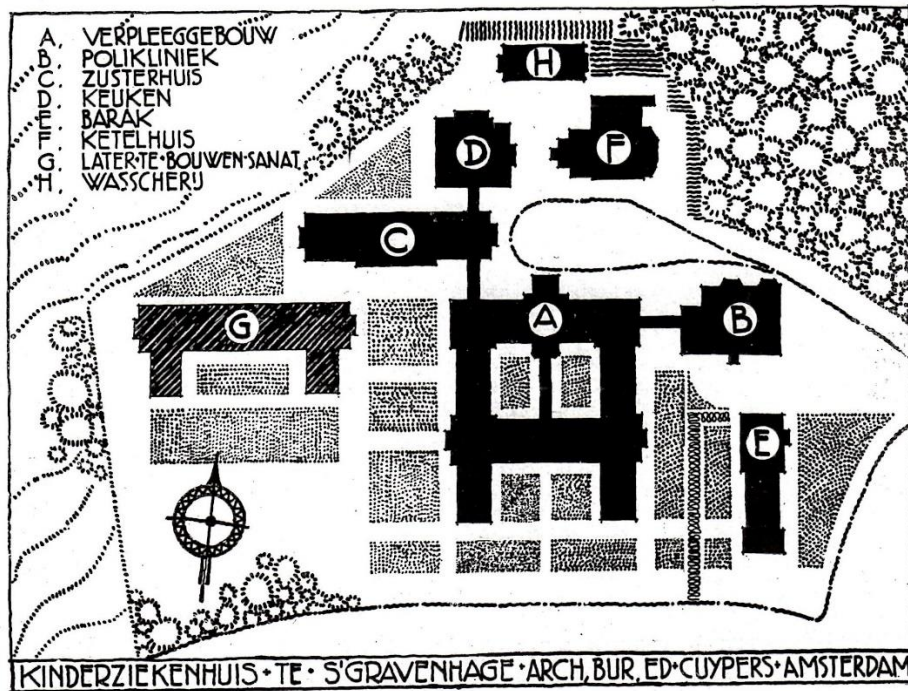
³³⁰ Stheeman 1929, p. 34; Haeseker/van Lieburg 2007, p. 164.

³³¹ Stheemann 1928, pp. 30-31.

³³² Haeseker/Van Lieburg 2007, p. 166.

Het terrein van twee hectaren was aan noord- en westzijde omgeven door duinen en aan de oostzijde door dennenbomen, maar lag open naar het zuiden. Het nieuwe gebouw was geschikt voor in totaal 160 kinderen,³³³ meer dan het dubbele van de oude locatie. De halfopen duinpan bood ruimte genoeg voor een paviljoencomplex.

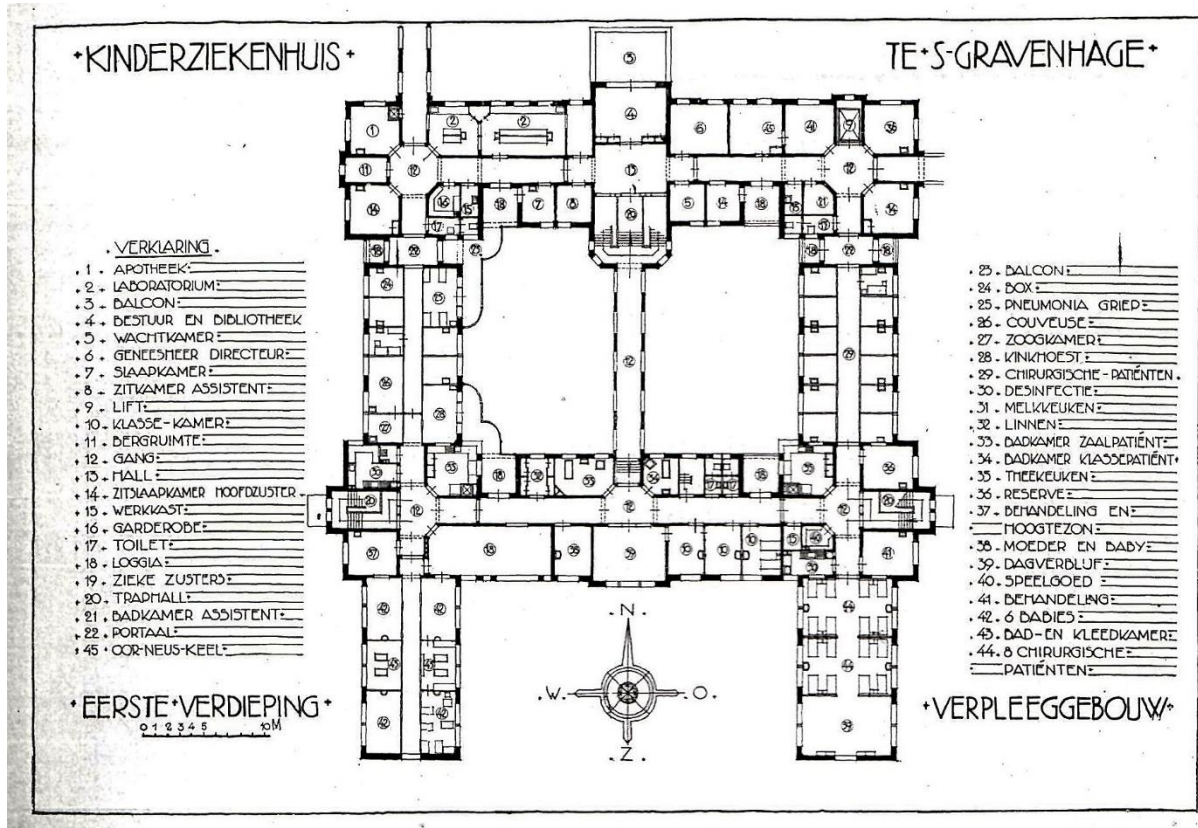
Oppervlakte

Een kinderziekenhuis stelt speciale eisen. Steeman wijst erop dat een groot deel der patiëntjes (toen) constitutionele aandoeningen (een zwak gestel) vertoonde en na genezing moest aansterken, terwijl ook de kinderen met ziekten veroorzaakt door chronische infecties (zoals tuberculose) een langdurige behandeling vroegen. Daarom moest een kinderziekenhuis naast het ziekenhuiskarakter ook de kenmerken van een sanatorium dragen: een omgeving in vrije landelijke rust, de aanwezigheid van loggia's, overdekte luchtbaden en de mogelijkheid van ruime toetreding van licht en lucht.³³⁴ Om die reden was er ook een afdeling voor fysische therapie: hydrotherapie, zonnekamer, inhalatieruimten, enz. Toetreding van licht en lucht werd mede bereikt door vier ziekenzalen als kopzalen te bouwen: een gang verdeelt het rechthoekige verpleeggebouw in twee helften, waardoor aan beide zijden een binnentuin ontstaat. Zowel op de begane grond als op de eerste verdieping hebben zo twee zijzalen lichtinval van twee kanten. De andere vier zalen aan de zuidzijde hebben zelfs lichtinval van drie zijden. Daartussen zijn klassekamers gelegen, hetgeen ongewoon was in een kinderziekenhuis.³³⁵

³³³ 54 interne, 28 chirurgische en 24 barakpatiënten, 34 zuigelingen en 20 klassepatiënten; Steeman 1929, p. 53.

³³⁴ Steeman 1929, pp. 36-38.

³³⁵ Enerzijds heeft, aldus Steeman 1929, p. 42 "ook het kind der beter gesitueerde ouders aanspraak (...) op de voordeelen, die het specifieke kinderziekenhuis biedt", anderzijds zou het zakelijk ontoelaatbaar zijn afstand te doen van de grotere inkomsten verbonden aan deze categorie patiënten.

Plattegrond

Een kinderziekenhuis stelt ook speciale eisen in verband met de grote ontvankelijkheid voor latente infectieziekten van nieuw opgenomen patiënten en voor onderlinge kruisbesmetting. De kinderen werden daarom, waar vrees voor besmetting kon worden aangenomen, geïsoleerd in geheel met glas gesloten kleine kamers, zgn. 'Pasteurboxen', of half open boxen (Hutinelse of Lesageboxen). Kinderen met een manifeste infectieziekte werden opgenomen in de los van de overige gebouwen staande barak.

Quarantaine-afdeling (gesloten boxen)

De eerste steen werd gelegd door koningin-moeder Emma op 5 april 1927. Zij ook zou het gebouwencomplex op 17 april 1929 openen. Vanaf dat moment droeg het Haagse kinderziekenhuis de naam van haar kleindochter. Cuypers zou dit niet meer meemaken.³³⁶ Na zijn dood is het werk voltooid door zijn opvolgers, de architecten H.J.A. Bijlard en K. van Geijn.

Het Juliana Kinderziekenhuis is enkele malen uitgebreid en in gebruik gebleven tot 2000. Na een fusie met het Rode Kruis Ziekenhuis werd een nieuw kinderziekenhuis op het terrein van het Rode Kruis-ziekenhuis aan de Sportlaan gebouwd. Dit werd op 14 maart 2000 door koningin Beatrix geopend. Na vijftien jaar en een verdere fusie met het ziekenhuis Leyenburg is het vervangen door een gebouw aan de Leyweg.³³⁷ Cuypers' kinderziekenhuis heeft plaats gemaakt voor een vestiging van De Jutters, een kinder- en jeugdpsychiatrisch centrum. Van het oude complex is alleen de toegangspoort nog overgebleven.

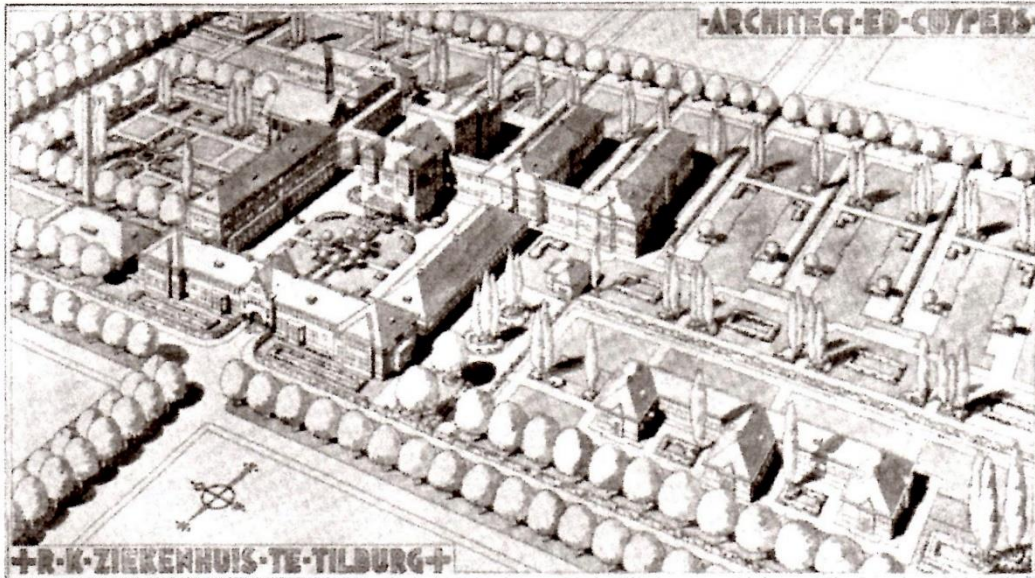
---

³³⁶ Postuum brengt Stheeman 1929, pp. 34-35 hem hulde: "Indien ons huis de belichaming is geworden van de denkbeelden, die aan de stichting ten grondslag werden gelegd, dan is dit zeer zeker voor een groot deel te danken aan het organiserende inzicht van den bouwmeester, die zich nimmer tevreden stelde met de anatomie van zijn opdracht, maar haar de ziel inblies door zich geheel en al in te denken in de verrichting, die van dat organisme zou worden gevraagd."

³³⁷ Haeseker/van Lieburg 2007, pp. 240 en 254.

14. St. Elisabeth's Gasthuis te Tilburg (1926-1929)

Vogelvlucht St. Elisabeth's Gasthuis Tilburg

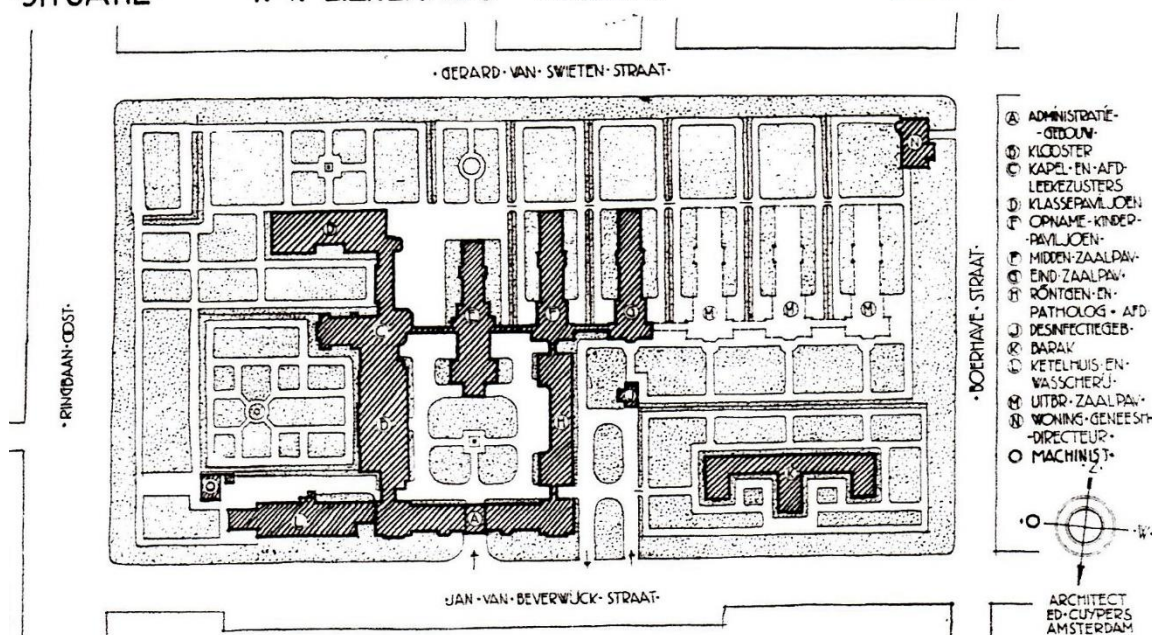
Het St. Elisabeth's Gasthuis te Tilburg voert zijn historie terug tot 1838, toen het eerste gebouw aan de Gasthuisstraat in gebruik werd genomen. Dit was geleidelijk gegroeid naar een capaciteit van 110 bedden. Al rond de vorige eeuwwisseling werd de behoefte gevoeld aan een nieuwe, moderne behuizing, maar het duurde tot 13 maart 1924 voordat het regentencollege en het gemeentebestuur overeenstemming bereikten over de bouw van een nieuw ziekenhuis aan de Jan van Beverwijkstraat. Kort daarop werd Eduard Cuypers benoemd tot architect. De geneesheer-directeur schrijft later: "Deze benoeming was wel een zeer gelukkige daar Ed. Cuypers bij de nieuw- en uitbouw van verschillende ziekenhuizen als te Dordrecht, Den Haag, Nijmegen, Heerlen, zich reeds had getoond een architect, die zich bijzonder goed had ingewerkt in het zoo moeilijke probleem van de ziekenhuisbouw en zulke uitstekende oplossingen had weten te vinden".³³⁸ Hij vermeldt verder dat hij samen met de architect een reis heeft ondernomen "ten einde talrijke ziekenhuizen te bestudeeren in Duitsland, Frankrijk, België en Nederland, alvorens een definitief plan voor Tilburg op te stellen."

Op 10 februari 1927 kon worden overgegaan tot aanbesteding der gebouwen. De eerste steen werd gelegd op 14 juli 1927. Na het overlijden van Cuypers op 1 juni 1927 werd zijn werk weer voortgezet door Van Geijn en Bijlard. Het nieuwe ziekenhuis werd op 19 november 1929 ingezegend en de kapel ingewijd door de Bossche bisschop Van Diepen; het infectiepaviljoen kwam eerst in juli 1930 gereed.³³⁹

³³⁸ Van Buchem 1938, p. 206.

³³⁹ Verberne/Schlichting 1954, p. 84.

Plattegrond

Het terrein was vijf hectaren groot en gelukkig gelegen met een lange zijde op het zuiden. Het moest plaats bieden aan 250 zieken. Voor het verplegingsgedeelte werd het paviljoensysteem toegepast. Er werden geen afzonderlijke paviljoens gebouwd voor chirurgische, interne, obstetrische en neurologische gevallen, maar drie geheel gescheiden paviljoens, respectievelijk voor de klassepatiënten, de kinderen en de zaalpatiënten. De geneesheer-directeur legt uit dat voor een ziekenhuis van een beperkte grootte (240 bedden) een indeling naar medische discipline tot een te grote versnippering en oneconomische bouw zou leiden; bovendien “komt, in een Ziekenhuis van deze orde, een splitsing naar de klassen in de eerste plaats.”³⁴⁰ De drie paviljoens waren georiënteerd op het zuiden. Er was ook een losstaande barak voor infectieziekten. Bij dit katholieke ziekenhuis hoorde behalve een kapel ook een klooster voor de Congregatie van de Zusters van Liefde, die het overgrote deel van het verplegend personeel leverde.

Ook bij dit ziekenhuis stond ab initio voorop dat het zich moest lenen voor uitbreiding en aanpassing. Al in het eerste jaar bleek dat tot uitbreiding moest worden overgegaan met een nieuw paviljoen voor 50 bedden voor derdeklaspatiënten, dat op 31 mei 1932 werd ingezegend. Ook in 1938 vond weer een grote capaciteitsvergroting tot 350 bedden plaats. De geneesheer-directeur merkt op: “Dank zij de plaatsing en indeeling van het ziekenhuis op het terrein kon deze uitbreiding plaats hebben, zonder dat aan de oorspronkelijke systematische indeeling van het ziekenhuis iets werd ingeboet. De verdeling van het ziekenhuis door de lange gang Oost-West in een Zuidelijke helft, omvattende de ziekenverblijven, en een Noordelijke helft bestaande uit personeelsverblijven, laboratoria, operatie- en röntgenafdeling, poliklinieken, administratie is streng gehandhaafd”.³⁴¹ Ook hier is de bouw vrij sober. De hoofdingang heeft geen peristyle. Zoals de Nieuwe Tilburgse Courant op 13 november 1929 meldde, is het streven der architecten geweest “alles zoo sober mogelijk te maken opdat de beschikbare gelden alleen en uitsluitend aan de zieken ten goede

³⁴⁰ Van Buchem 1930, p. 164.

³⁴¹ Van Buchem 1938, p. 209; zie ook Verberne/Schlichting 1954, p. 95.

zouden komen. Alleen dat wat praktisch en economisch het beste was werd gekozen waarbij toch nog alle zuinigheid in acht genomen moest worden. Ook inwendig is alle luxe vermeden en is alleen getracht door rustige lijnen en harmonieuze kleuren een prettig en aangenaam verblijf voor de zieken te scheppen.³⁴² Door risalieten in de gevels aan de voorzijde werd de lange gevel verlevendigd.

Poortgebouw met hoofdingang

Het St. Elisabeth'Gasthuis van Cuypers was het laatste grote ziekenhuis in Nederland dat was gebaseerd op het paviljoensysteem. Dit systeem maakte in ons land plaats voor een meer geconcentreerde bouwwijze, allengs met hoogbouw; de techniek moet dan zorgen voor hygiëne en toetreding van licht en lucht.

Het gebouw zou in 1982 worden verlaten.³⁴³ Het ziekenhuis verhuisde naar een nieuw complex, gekenmerkt door een dubbele kamstructuur. De opvolger van Cuypers' bureau, toen Roelfs Nijst Lucas geheten, trad als bouwmeester op. Van Cuypers' schepping staat een deel van het poortgebouw met de hoofdingang er nog.

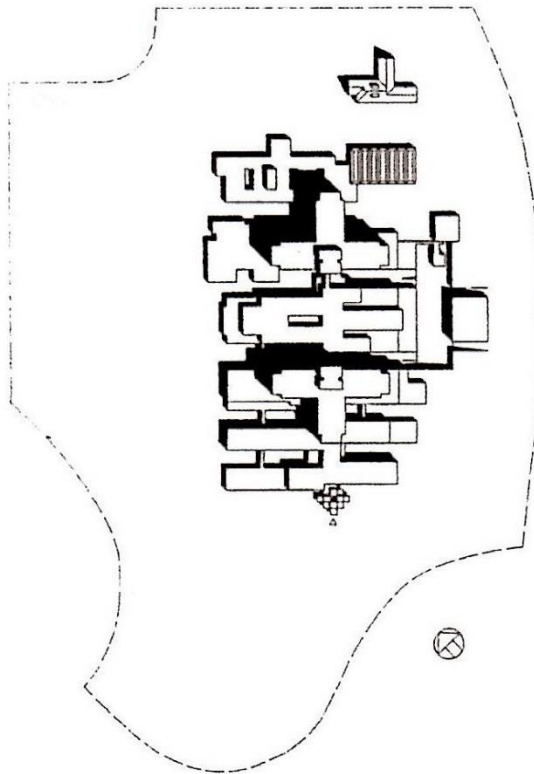
³⁴² Alleen voor de kapel met zijn marmer, gebrandschilderde glas-in-loodramen en schilderijen leed dit uitzondering.

³⁴³ Wolf 2002, pp. 60-61.

Hoewel het Sint Elisabeth Ziekenhuis met 750 bedden tot de grotere behoort, is het betrekkelijk kleinschalig van opzet. Dat is een gevolg van de dubbele kamstructuur die de basis van het ontwerp vormt. De opdeling van het totaal in kleine bouwdelen zorgt voor het behoud van de menselijke schaal. Tussen de lage 'vorken' van de kam kan licht gemakkelijk doordringen. De groenstroken ertussen waarborgen een aangenaam uitzicht. De kamstructuur is daarnaast flexibel. De verschillende onderzoeks- en behandelafdelingen kunnen zonnig worden uitgebreid.

De hoofdverkeersas vormt de ruggengraat in het ontwerp. Deze verbindt de vrijwel even lange bouwblokken die parallel aan elkaar liggen. De ingang bevindt zich in het eerste blok, dat een deel van de poliklinieken bevat, en geeft toegang tot de hoofdas. In het breedste blok ligt het zwaarte-

punt van de behandelafdelingen. De twee T-vormige beddenhuizen staan, gespiegeld ten opzichte van elkaar, op de bouwblokken aan weerszijden van dit centrale behandelhuis.

Nieuwe St. Elisabeth

15. Conclusie

Cuypers was een zeer internationaal georiënteerd architect en hiermee strookt het dat hij zich ook bij het ontwerp van zijn ziekenhuizen in het buitenland op de hoogte stelde van 'the state of the art' op dit terrein. Of hij al voor de bouw van het sanatorium te Laren en de inrichting te Druten over de grens inspiratie heeft opgedaan, is niet duidelijk, maar dat was zeker het geval bij het sanatorium te Groesbeek en alle nadien ontworpen algemene ziekenhuizen alsmede het Haagse Juliana Kinderziekenhuis.

Er bestond toen een controverse over de meest wenselijke vorm van een ziekenhuiscomplex - paviljoen- of corridorbouw – en Cuypers bepaalde hierin duidelijk zijn positie. Hij was een voorstander van paviljoenbouw. Hij kon zijn voorkeur het best volgen bij het Canisius ziekenhuis te Nijmegen en het Juliana Kinderziekenhuis te Den Haag. Bij het Gemeentelijk Gasthuis in Dordrecht wilde de klant echter iets anders en in andere gevallen dwong de feitelijke situatie (oudbouw te Heerlen) of het geringe beschikbare oppervlak (het Roode Kruis Ziekenhuis te Den Haag) tot een complex dat ook duidelijk kenmerken van het corridortype vertoonde. Cuypers' voorkeur voor paviljoenbouw met "de zoo absolute scheiding der diensten" heeft te maken met zijn visie op optimale hygiëne, maar naar ik meen ook met zijn functionele benadering van ziekenhuisbouw; elke functie krijgt haar onderscheiden plaats in het geheel.

Hij houdt steeds vast aan ruime toetreding van licht en lucht en een harmonieuze kleurstelling. Een andere constante is Cuypers' interesse in de modernste technologieën. Al in de gynaecologische kliniek van Dr. Mendes de Leon bracht hij in 1889 een lift aan om zieken in bed te kunnen verplaatsen naar een andere verdieping. In de ziekenhuizen die hij na 1910 realiseerde, blijft hij gespist op toepassing van de laatste technische innovaties.

Alle ziekenhuizen die Cuypers na 1900 heeft ontworpen, moesten worden gebouwd uit een smalle beurs. Bij zijn beschrijving van het gesticht te Druten lijkt hij het nog enigszins te betreuren dat er geen geld was om – zoals hij het uitdrukt - de esthetische factor te verzorgen, maar nadien rept hij daar niet meer van. In de meeste ziekenhuizen voorziet hij de hoofdingang van een peristyle en fronton, maar in zijn laatste, het St. Elisabeth's Gasthuis te Tilburg, is ook dat verdwenen.³⁴⁴

Als Vissering refereert aan het sanatorium Hoog-Laren, verwijst hij naar "de gestrengte, hoogst eenvoudige lijnen die later in vele zijner ziekenhuizen worden teruggevonden." Inderdaad kiest Cuypers die in zijn woonhuizen een voorliefde had voor 'cosy corners', hier voor een streng axiale opzet in zijn plattegronden. Ook dit hangt samen met zijn functionele benadering van ziekenhuisbouw: een eenvoudige plattegrond is het meest economisch. Met name het verplegend personeel kan zich dan het best oriënteren.

Zo brachten enerzijds de financiële omstandigheden welke niet of nauwelijks ruimte lieten voor ornament, en anderzijds zijn functionele benadering van ziekenhuisbouw de eclecticus Cuypers tot een bouwstijl voor ziekenhuizen die vooruit wijst naar de Nieuwe Zakelijkheid.

---

³⁴⁴ Bij de katholieke ziekenhuizen gaf de bouw en inrichting van de kapel hem gelegenheid om de esthetische factor te verzorgen, maar dit blijft hier buiten beschouwing.

LITERATUUR

Aarts 1994

P.H. Aarts, 'Familiërelaties van de architect Petrus Josephus Hubertus Cuypers', in *Spiegel van Roermond* 1994, pp. 11-26.

Akihary 1988

Huib Akihary, *Architectuur & stedenbouw in Indonesië 1870/1970*, Zutphen: Walburg Pers, 1988.

Bakker/Roding 2000

Martine Bakker, Juliette Roding, *George Willem van Heukelom (1870-1952). Innovatieve constructies en sobere monumentaliteit*, Rotterdam: BONAS, 2000.

Van Beek 2001

Hans van Beek e.a., *150 jaar Bisschoppelijk college Roermond*, Roermond: Bisschoppelijk college Broekhin, 2001.

Van Beekum 2003

Radboud van Beekum, *B.T. Boeyinga Amsterdamse School architect 1886-1969*, Bussum: Thoth, 2003.

Van Beekum 2008

Radboud van Beekum, *G.F. la Croix Amsterdamse School architect 1877-1923*, Rotterdam: BONAS/NAI, 2008.

Van Beekum 2015

Radboud van Beekum, 'Sanatorium Dekkerswald Groesbeek. Een prijswinnend ontwerp van architect G.F. la Croix', *Eigenbouwer. Tijdschrift voor de goede smaak*, 4 (2015) 4, pp. 4-11.

Van Bergeijk 2003

Herman van Bergeijk, *De steen van Berlage. Theorie en praktijk van de architectuur rond 1895*, Rotterdam: O10, 2003.

Blankevoort 1986

Anke Blankevoort, Mieke Hoefnagels, Wim van der Meer, '“Een knipoog uit her verleden”, de geschiedenis van “Die Clinghe”', *Ons Bloemendaal* 10 (1986) 4, pp. 7-10.

Blijdenstijn/Stenvert 2000

Roland Blijdenstijn, Ronald Stenvert, *Bouwstijlen in Nederland (1040-1940)*, tweede, geheel vernieuwde druk, Nijmegen: SUN, 2000.

Bijlard 1928

H.J.A. Bijlard, 'Bij de reproducties van werken van wijlen Eduard Cuypers, architect te Amsterdam', in *Het Nederlandsche en Ned.-Indische huis oud en nieuw* 17 (1928), pp. 5-27, 35-48 en 50-61.

Bijlard 1929

H.J.A. Bijlard, 'Het Juliana-kinderziekenhuis', *Het Nederlandsche en Ned.-Indische Huis oud en nieuw* 18 (1929), pp. 83-86.

Bock 1997

Manfred Bock, Sigrid Johannisse en Vladimir Stissi, *Michel de Klerk. Bouwmeester en tekenaar van de Amsterdamse School 1884-1923*, Rotterdam: NAI, 1997.

Buch 1993

Joseph Buch, *Een eeuw Nederlandse architectuur 1880/1990*, uit het Engels vertaald door Juliette Roding, Tjeerd Boersma en Inge Timmermans, Rotterdam: NAI, 1993.

De Boer 1979

Hildebrand de Boer, 'Eduard Cuypers – retraitehuizen', in *AKT Aktueel Kunsttijdschrift* 3 (maart 1979) 1, pp. 14-21.

Boeyinga 1923

B.T. Boeyinga, 'De nationale bouwkunsttentoonstelling 1898-1923', in *De socialistische gids. Maandschrift der sociaal-democratische arbeiderspartij* 8 (1923), pp. 1024-1037.

Bonnet 1993

E.W. Bonnet, *André Vlaanderen reclamekunstenaar 1881-1955*, Nijmegen: 1993 (mus. cat. Nationaal fietsmuseum Velorama).

Boot 1974

Marjan Boot, 'Carel Henny en zijn huis: een demonstratie van 'goed wonen' rond de eeuwwisseling', *Nederlands Kunsthistorisch Jaarboek* 25 (1974), pp. 91-131.

Van Buchem 1930

F.S.P. van Buchem, 'Het St. Elisabeth Ziekenhuis te Tilburg', *Het Nederlandsch en Ned. Indische Huis oud en nieuw* 19 (1930), pp. 163-171.

Van Buchem 1938

F.S.P. van Buchem, '100 jaar St. Elisabeth-ziekenhuis Tilburg 1838 1938', *Kerk, School en Ziekenhuis, halfmaandelijks tijdschrift*, pp. 204-215.

Van Burkom/De Wit 1975

Frans van Burkom, Wim de Wit, 'Vormgeving als kunst, kunst als vormgeving', in *Nederlandse architectuur 1910-1930, Amsterdamse School*, 1975, pp. 34-40 (mus. cat. Stedelijk Museum Amsterdam).

Cartigny 2007

Willem Cartigny, 'Roermond als bakermat van architectuur?', in Willem Cartigny e.a. (red.), *De luis in de pels. Opstellen bij het tienjarig bestaan van Stichting Ruimte 1997-2007*, Roermond: Stichting Ruimte, 2007, pp. 146-217.

Cartigny 2014

Willem A.J. Cartigny, *De Amsterdamse architect Eduard Cuypers en zijn 'Bouw bureau Roermond'*, Roermond: Fontana, 2014.

Casciato 1991

Maristella Casciato, *De Amsterdamse School*, Rotterdam: 010, 1991 (Serie Architectuur 6).

Crobach 1926

L. Crobach, 'Het St. Jozef-ziekenhuis te Heerlen', *Het Huis oud & nieuw* 16 (1926), pp. 277-286.

Cuypers 1903a

Eduard Cuypers, 'Over ontstaan en doel van deze uitgave', *Het Huis* 1 (1903), pp. 2-14.

Cuypers 1903b

Eduard Cuypers, 'Ter toelichting bij de prenten', *Het Huis* 1 (1903), pp. 14-18.

Cuypers 1903c

Eduard Cuypers, 'Over architectuur en ambacht', *Het Huis* 1 (1903), pp. 116-126.

Cuypers 1903d

Eduard Cuypers, 'De ideale woning', *Het Huis* 1 (1903), pp. 128-132.

Cuypers 1904

Eduard Cuypers, 'Bestaat er een moderne stijl?', *Het Huis* 2 (1904), pp. 122-132.

Cuypers 1913

Ed. Cuypers, 'Van den bouw van het R.K. Sanatorium "Dekkerswald" te Groesbeek', *Het Huis oud & nieuw* 11 (1913), pp. 364-384.

Cuypers 1923

Ed. Cuypers, 'Onze rondvraag over de kerkelijke bouwkunst. 12. Antwoord van bouwmeester Ed. Cuypers', in *Roeping, maandschrift voor schoonheid*, tweede jaargang (1923/1924), eerste deel, pp. 230-233.

Cuypers 1926a

Ed. Cuypers, 'Het nieuwe gast- of ziekenhuis te Dordrecht', *Het Huis oud & nieuw* 16 (1926), pp. 95-115.

Cuypers 1926b

Ed. Cuypers, 'Beschrijving van een plan voor een ziekenhuis voor de afdeeling 's-Gravenhage van het Nederlandsche Roode Kruis op een terrein aan den Ouden Scheveningschen weg te Scheveningen', *Het Huis oud & nieuw* 16 (1926), pp. 195-206.

Cuypers 1926c

Ed. Cuypers, 'Korte beschrijving van de verschillende installaties in het St. Josef-ziekenhuis te Heerlen', *Het Huis oud & nieuw* 16 (1926), pp. 287-298.

Cuypers 1926d

Ed. Cuypers, 'Bij de plaatjes van het St Jozefs ziekenhuis te Heerlen', *Het Huis oud & nieuw* 16 (1926), pp. 119-128.

Van Dalen 1926

J.L. van Dalen, 'Iets over de oude gasthuizen te Dordrecht', *Het Huis oud & nieuw* 16 (1926), pp. 69-94.

Dicke 1916

W. Dicke, 'Ziekenverpleging te Dordrecht', *Het Huis oud & nieuw* 16 (1916), pp. 261-267.

Eigen Haard 1894

Anoniem, 'De gynaecologische inrichting van Dr. M.A. Mendes de Leon te Amsterdam', *Eigen Haard* 1894, pp. 117-119.

Eliëns 1990

Titus M. Eliëns, *Kunst Nijverheid Kunstnijverheid. De nationale nijverheidstentoonstellingen als spiegel van de Nederlandse kunstnijverheid in de negentiende eeuw*. Zwolle: Walburg Pers, 1990.

Eliëns 1997

Titus M. Eliëns, 'Nieuwe Kunst: Nederlandse kunstnijverheid in de periode 1880-1910', in Titus Eliëns, Marjan Groot en Frans Leidelmeijer (eindred.), *Kunstnijverheid in Nederland 1880-1940*, [z.p.], V+K Publishing/Inmerc, 1997, pp. 8-77.

Enneking 1929

J. Enneking, 'Het St. Canisius-ziekenhuis te Nijmegen', *Het Nederlandsch en Ned.-Indische Huis oud en nieuw* 18 (1929), pp. 118-128.

Fanelli 1981

Giovanni Fanelli, *Moderne architectuur in Nederland 1900-1940*, vertaald uit het Italiaans door A.E. van Helsdingen-Ivens en bewerkt door Wim de Wit, tweede druk, 's-Gravenhage: Staatsuitgeverij, 1981 (Cahiers van het Nederlands documentatiecentrum voor de bouwkunst 2).

Frank 1969

Suzanne Shulof Frank, *Michel de Klerk (1884-1923), an architect of the Amsterdam School*, diss. Columbia University, 1969 (typoscript).

Gans 1966

L. Gans, *Nieuwe kunst. De Nederlandse bijdrage tot de Art Nouveau. Decoratieve kunst, kunstnijverheid en architectuur omstreeks 1900*, Utrecht: A. Oosthoek, 1966.

Gebouw 1904

Anoniem, 'Het gebouw der Amsterdamsche Bank te Amsterdam', *Bouwkundig tijdschrift* 22 (1904), *deel 48 der bouwkundige bijdragen, eerste stuk*, pp. 42-45.

Gerlagh 1979

Bert Gerlagh, *Ed. Cuypers Architect*, doctoraalscriptie UvA 1979.

Gerlagh 1980

B. Gerlagh, 'Het Handelsbladgebouw in Amsterdam', in *Levende Stenen (Stichting ter bevordering van de kennis van de Nederlandse bouwkunst)*, 4/1 (1 september 1980), pp. 1-3.

Gerlagh 1999(a)

Bert Gerlagh, lemma Cuypers (Cuijpers), Eduard in *Saur Allgemeines Künstlerlexikon. Die bildenden Künstler aller Zeiten und Völker*, Band 23, München-Leipzig: K.G. Saur, 1999.

Gerlagh 1999(b)

Bert Gerlagh, '[Het huis van] Ed. Cuypers', in *De Sluitsteen (Orgaan van het Cuypersgenootschap)*, 1999, pp. 40-41.

Gerlagh 2001

Bert Gerlagh, zonder titel (over het landgoed Vilsteren), in Frans van Burkom e.a. (red.), *Vier eeuwen leven in toen. Nederlands interieur in beeld*, Zwolle: Waanders, 2001, pp. 234-235.

Gerlagh 2007

Bert Gerlagh, 'Eduard Cuypers en Amsterdam, de eerste vijftwintig jaren', *Amstelodamum* 99 (2007), pp. 134-191.

Groot 1997

Marjan Groot, "Amsterdamse School en expressionisme", in Titus M. Eliëns, Marjan Groot, Frans Leidelmeijer (red.), *Kunstnijverheid in Nederland 1880-1940*, [z.p.], V+K Publishing/Inmerc, 1997.

Groot 2007

Marjan Groot, *Vrouwen in de vormgeving in Nederland 1880-1940*, Rotterdam: 010, 2007.

Gugel/Leliman 1921

E. Gugel, *Geschiedenis van de bouwstijlen in de hoofdtijdperken der architectuur*, vierde druk geheel omgewerkt en belangrijk uitgebreid door J.H.W. Leliman, tweede deel, Rotterdam: D. Bolle, 1921.

Haeseker/van Lieburg 2007

Barend Haeseker, Mart J. van Lieburg, *De geschiedenis van het Haga Ziekenhuis 1823-2007. De lange aanloop naar de fusie van Ziekenhuis Leyenburg, Rode Kruisziekenhuis en Juliana Kinderziekenhuis*, Rotterdam: Erasmus, 2007.

Van Hellenberg Hubar 1991

B. C.M. van Hellenberg Hubar, 'Stoop's bad te Bloemendaal', in *De sluitsteen. Orgaan van het Cuypers Genootschap*, 7 (1991), pp. 106-110

Van Heukelom 1927

G.W. van Heukelom, 'Ter herdenking van Eduard Cuypers', *De Ingenieur. Orgaan van het Kon. Instituut van Ingenieurs en van de Vereeniging van Delftsche Ingenieurs*, 16 juli 1927.

Hitchcock 1963

Henry-Russell Hitchcock, *Architecture. Nineteenth and twentieth centuries*, Middlesex: Penguin Books, 1963 (The Pelican history of art).

Hoogewoud 1974

Guido Hoogewoud, 'De Amsterdamse Beursprijsvraag van 1884', in *Nederlands Kunsthistorisch Jaarboek* 25 (1974), pp. 277-365.

Huis Cuypers 2004

Anoniem, *Het Huis van Cuypers*, Roermond: Stedelijk museum Roermond 2004.

Jongmans 1913

E.W. Jongmans, 'Het R.K. Sanatorium "Dekkerswald" te Groesbeek', *Het Huis oud & nieuw* 11 (1913), pp. 337-363.

Karakterschets 1924

Anoniem, 'Karakterschets. Eduard Cuypers', *De Hollandsche revue* 29 (1924), pp. 706-719 en 774 - 784.

De Klerk 1916

Michel de Klerk, zonder titel (over Berlage), *Bouwkundig Weekblad* 1916, pp. 331-332.

Kohlenbach 1994

Bernhard Kohlenbach, *Pieter Lodewijk Kramer. Architect van de Amsterdamse School 1881-1961*, Naarden/Wormer: V+K Publishing/Inmerc, 1994.

Koopmans 1997

Ype Koopmans, *Muurvast & gebeiteld. Beeldhouwkunst in de bouw 1840-1940*, diss. VU 1997, Rotterdam: NAI, 1997.

Krabbe 2007

Coert Peter Krabbe, 'Een bank aan huis. Het door Cornelis Outshoorn verbouwde grachtenpand van de bankier Elias Fuld (1860-1861)', in (V. van Rossem, G. van Tussenbroek, J. Veerkamp, red.) *Amsterdam Monumenten & archeologie 6*, Amsterdam: Bas Lubberhuizen, 2007 pp. 70-83.

Kruidenier/Smeets 2014

Michiel Kruidenier, Paul Smeets, *Johan Melchior van der Meij architect pionier van de Amsterdamse school*, Rotterdam: nai/010, 2014.

Laan 2001

Barbara Laan, 'Verbreding, verbetering, vernieuwing', in Frans van Burkom e.a. (red.), *Vier eeuwen leven in toen. Nederlands interieur in beeld*, Zwolle: Waanders, 2001, pp. 33-41.

Lammes 2008

F.B. Lammes, 'M.A. Mendes de Leon (1856-1924), gynaecoloog van het eerste uur', *Nederlands tijdschrift voor geneeskunde* 152 (2008), p. 956-963.

Van Leeuwen 1996

Wilfred van Leeuwen, 'Een huis voor de Mammon. Amsterdamse bankgebouwen 1860-1890; een typologische verkenning', in *De sluitsteen (Organ van het Cuypers Genootschap)*, 1996, pp. 21-57

Van Leeuwen 2007

A.J.C. van Leeuwen, *Pierre Cuypers architect (1827-1921)*, Zwolle: Waanders, 2007.

Leidelmeijer/Van der Cingel 1983

Frans Leidelmeijer en Daan van der Cingel, *Art nouveau en art deco in Nederland. Verzamelobjecten uit de vernieuwingen in de kunstnijverheid van 1890 tot 1940*, 's-Hertogenbosch: Meulenhoff/Landshoff, 1983.

Mieras/Yerbury 1926

J.P. Mieras, F.R. Yerbury, *Holländische Architektur des 20. Jahrhunderts*, Berlijn: Ernst Wasmuth, 1926.

Van de Meene 1987

J.G.C. van de Meene, R. Ankersmit, S. Eeftens, 'De Noordoosterlocaalspoorweg-Maatschappij', in *Op de rails* 55 (1987), pp. 133-139, 298-303 en 340-340.

Mens/Wagenaar 2010

Noor Mens, Cor Wagenaar, *Architectuur voor de gezondheidszorg in Nederland*, Rotterdam: NAI Uitgevers, 2010.

Norbruis 2015

Obbe H. Norbruis, *Ed. Cuypers & Hulswit architecten voor Indië 1900-1927*, nog niet gepubliceerd (en door mij van paginanummering voorzien) manuscript, 2015.

Oostenbroek 1981

Lucette M. Oostenbroek, *Die Clinghe. De geschiedenis van een villa*, Bloemendaal: Stichting Dichtersgroep Dimensie, 1981.

Palmaerts 2005

Geert Palmaerts, *Eclecticisme. Over moderne architectuur in de negentiende eeuw*, diss. VU 2005, Rotterdam: 010, 2005.

Pehnt 1998

Wolfgang Pehnt, *Die Architektur des Expressionismus*, Ostfildern: Gerard Hatje, 1998.

Prang 1989

Jürgen Prang, 'Johan Melchior van der Mey' in Helen Boterenbrood en Jürgen Prang, *Van der Mey en het Scheepvaarthuis*, 's-Gravenhage: SDU, 1989, pp. 11-56.

Van Rijswijck 1951

A van Rijswijck, 'Liberalen en clericalen in hun strijd rond het Bisschoppelijk College te Roermond', in *Historische Opstellen over Roermond en omgeving*, Roermond: Bisschoppelijk College, 1951, pp. 369-470.

Romers 2000

H. Romers, *Spoorwegarchitectuur in Nederland 1841-1938*, tweede herziene druk, Zutphen: Walburg Pers, 2000.

Romein 1940

Jan en Annie Romein, *Erflaters van onze beschaving. Nederlandse gestalten uit zes eeuwen, IV Negentiende eeuw*, Amsterdam: Querido, 1940.

De Roy van Zuydewijn 1969

H.J.F. de Roy van Zuydewijn, *Amsterdamse bouwkunst 1815-1940*, tweede druk, Amsterdam: Becht, 1969.

De Roy van Zuydewijn 1971

H.J.F. de Roy van Zuydewijn, *Haagse huizen en gebouwen. Zeven eeuwen bouwkunst in de hofstad*, tweede druk [z.j.]

Ruppel 1899

F. Ruppel, 'Anlage und Bau der Krankenhäuser nach hygienisch-technischen Grundsätzen', in Th. Weyl (red.), *Handbuch der Hygiene*, Band 5, Jena: Gustav Fischer, 1899.

Ruppel 1926

Dr. Ing. Ruppel, 'Das Rote Kreuz Krankenhaus 's-Gravenhage', *Het Huis oud & nieuw* 16 (1926), pp. 185-194.

Searing 1982

Helen Searing, 'Berlage or Cuypers? The father of them all', in Helen Searing (red.), *In search of modern architecture. A tribute to Henry-Russell Hitchcock*, Cambridge, MA/Londen: MIT Press, 1982 (The architectural history foundation MIT Press).

Scheen 1981

Pieter A. Scheen, *Lexicon Nederlandse beeldende kunstenaars 1750-1880*, herzien door P. Scheen, 's-Gravenhage: Scheen, 1981.

Smit 2005

Jos Smit, 'Schauseiten, blinde muren en cosy corners. Het behaaglijke thuis van Ed. Cuypers', in J. Gawronski, F. Schmidt en M.-Th. van Thoor (red.), *Amsterdam. Monumenten & Archeologie 4*, Amsterdam: Bas Lubberhuizen, 2005, pp. 37-49.

Stheeman 1928

H.A. Stheeman, 'Eduard Cuypers als ziekenhuisbouwer', in *Het Nederlandsche en Ned.-Indische huis oud en nieuw* 17 (1928), pp. 28-34.

Stheeman 1929

H.A. Stheeman, 'Het Juliana-kinderziekenhuis', *Het Nederlandsch en Ned.-Indische Huis oud en nieuw* 18 (1929), pp. 33-53 en 65-81.

Taut 1929

Bruno Taut, *Modern architecture*, Londen: The Studio Limited, 1929.

Temminck Groll 2002

C.L. Temminck Groll, *The Dutch Overseas. Architectural survey. Mutual heritage of four centuries in three continents*, Zwolle: Waanders, 2002.

Terlouw 2004

Thomas J.A. Terlouw, 'De opkomst en neergang van de Zander-instituten rond 1900 in Nederland', *Gewina, tijdschrift voor de geschiedenis der geneeskunde, natuurwetenschappen, wiskunde en techniek*, 27 (2004), pp. 135-158.

Thornton 1984

Peter Thornton, *Authentic decor. The domestic interior 1620-1920*, Londen: Weidenfeld and Nicholson, 1984.

Tweede Kamer 1920

Ontwerpen voor de verbouwing en uitbreiding van het gebouw van de Tweede Kamer der Staten-Generaal, ingezonden naar aanleiding der uitnodiging door Z.E. den Minister van Waterstaat, Den Haag: Mouton, 1921.

Verberne/Schlichting 1954

L.G.J. Verberne en TH.H. Schlichting, *Gedenkboek uitgegeven ter gelegenheid van het honderd vijf en twintig-jarig bestaan der stichting en het vijf en twintig-jarig bestaan van het huidige ziekenhuis 29 november 1954*, Tilburg: Bergmans, 1954.

Vissering 1927

G. Vissering, 'Levensbericht van Eduard Cuypers', in *Handelingen van de maatschappij der Nederlandsche letterkunde, 1927-1928*, Leiden: E.J. Brill, 1928, pp. 1-15.

Vissering 1928

G. Vissering, 'Eduard Cuypers', in *Het Nederlandsche en Ned.-Indische huis oud en nieuw* 17 (1928), pp. 1-4.

Vredespaleis 1906

Het Vredespaleis te 's Gravenhage. Internationale prijsvraag der Carnegie-stichting. De zes bekroonde benevens veertig andere ontwerpen, uitgekozen en gereproduceerd onder toezicht van de Maatschappij tot Bevordering der Bouwkunst, Amsterdam: Elsevier, 1906.

Walenkamp 1927

H.J.M. Walenkamp Cz., 'Eduard Cuypers', *De Groene Amsterdammer* 11 juni 1927, p. 19.

Wasmuth 1925

Anoniem ('Von unserem Sonderberichterstatter'), 'Aus der Amsterdamer Schreckenskammer', *Wasmuths Monatshefte für Baukunst* 9 (1925), pp. 147-151.

Wattjes 1924

J.G. Wattjes, *Nieuw-Nederlandsche bouwkunst. Een verzameling van fotografische afbeeldingen van Nederlandsche moderne bouwwerken met plattegronden*, Amsterdam: Kosmos, 1924.

Wijnman 1971

H.F. Wijnman, *Historische gids van Amsterdam*, twee delen, Amsterdam: Allert de Lange, 1971.

Wolf 2002

Rob Wolf, *Rozen van Elisabeth. Honderdvijfenzeventig jaar St. Elisabeth Ziekenhuis Tilburg*, Amsterdam: SUN, 2002.

Van der Woud 1997

Auke van der Woud, *Waarheid en karakter. Het debat over de bouwkunst 1840-1900*, Rotterdam: NAI, 1997.

VERANTWOORDING AFBEELDINGEN

- Voorblad: <http://www.amsterdamse-school.nl/personen/architecten/ed-cuypers/>
- p. 4: en.wikipedia.org/wiki/Eduard_Cuypers
- p. 7: Van Beek 2001, p. 14
- p. 8: Huis Cuypers 2004, p. 5
- p. 9: <http://beeldbank.amsterdam.nl/afbeelding/010194001619>
- p. 10: <http://beeldbank.amsterdam.nl/afbeelding/010122053569>
- p. 11: www.architectuur.org
- p. 12: De Roy van Zuydewijn 1969, p. 62, resp. Van Leeuwen 1996, p. 45
- p. 13: <http://beeldbank.amsterdam.nl/afbeelding/5221BT909913> resp.
<http://020apps.nl/1850-1940/Prinsengracht/739-741>
- p. 14: www.parool.nl
- p. 15: <http://groetenuitdenbosch.nl>
- p. 16: privé collectie Norbruis resp. <http://beeldbank.amsterdam.nl/afbeelding/010056917660>
- p. 18: Het Huis 1 (1903), cover
- p. 19: Gerlach 2007, p. 168
- p. 20: Norbruis 2015, p. 38
- p. 24: Thornton 1984, p. 365
- p. 25: <http://www.wolfsonian.org> resp. <http://noordwijksevillas.blogspot.nl/2013/11/het-huis-oud-nieuw.html>
- p. 27: Gerlagh 2007, p. 175 resp. <http://www.panoramio.com/photo/84754555>
- p. 28: Bijlard 1928, p. 25
- p. 29: <http://www.walraad.com>
- p. 30: <http://www.landgoedereninoverijssel.nl/landgoed-detail/vilsteren.html> resp.
Bijlard 1928, p. 14
- p. 32: Gerlagh 2007, p. 178
- p. 33: Oostenbroek 1981, p. 19.
- p. 35: Bijlard 1928, p. 52
- p. 37: Norbruis 2015, p. 84/Bijlard 1928, p. 51
- p. 38: Norbruis 2015, p. 46 resp. p. 68
- p. 39: Norbruis 2015, p. 52 resp. Boekwinkeltjes.nl (5 mei 2016)

- p. 42: Bijlard 1928, p. 54
- p. 43: <http://beeldbank.regionaalarchiefdordrecht.nl/> resp. Bijlard 1928, p. 59
- p. 44: Norbruis 2015, p. 56 resp. p. 76
- p. 45: privé collectie Norbruis
- p. 46: https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Eduard_Cuypers_-_Landhuis_De_Hooge_Vuursche_te_Baarn_001.jpg resp. www.vanderkruit.nl
- p. 47: Bijlard 1928, p. 18
- p. 48: <http://stoopvandeventer.nl/portfolio/bloemendaal/>
- p. 50: <http://www.klaasvos.nl/wp-content/uploads/2013/11/eduard-cuijpers.jpg>
- p. 55: Norbruis 2015, p. 93 resp. <https://ferba.home.xs4all.nl/architecten.htm>
- p. 62: <http://www.norbruis.eu/opdrachten/onderzoek-penelitan/cuypers-hulswit>
- p. 63: https://www.myheritage.nl/names/friedrich_ruppel
- p. 66: www.adamstel.nl/historie
- p. 67: De Architect 1890, Register der Platen, plaat 2-3
- p. 68: <https://www.postcardsfrom.nl>
- p. 69: Het Huis oud & nieuw 11 (1913), p. 367
- p. 70: Het Huis oud & nieuw 16 (1926), p. 305
- p. 71: Het Huis oud & nieuw 5 (1907), p. 320 resp. www.mijngelderland.nl
- p. 72: Het Huis oud & nieuw 5 (1907), p. 321
- p. 74: Het Huis oud & nieuw 9 (1911), p. 94
- p. 75: Het Huis oud & nieuw 11 (1913), p. 366
- p. 77: Het Huis oud & nieuw 11 (1913), p. 339 resp. www.wmg-groesbeek.nl
- p. 78: <http://www.dordtsekaart.nl/geschiedenisblad20.html>
- p. 79: Het Huis oud & nieuw 14 (1916) p. 285
- p. 80: <http://beeldbank.regionaalarchiefdordrecht.nl/>
- p. 82: Het Huis oud & nieuw 16 (1926), p. 96
- p. 83: Het Huis oud & nieuw 16 (1926), p. 98
- p. 84: Het Huis oud & nieuw 16 (1926), p. 75
- p. 85: <http://www.dordtsekaart.nl/geschiedenisblad20.html>
- p. 86: Mens/Wagenaar 2010, p. 63
- p. 87: Mens/Wagenaar 2010, p. 62

- p. 88: Het Huis oud & nieuw 16 (1926), p. 297
- p. 89: Het Huis oud & nieuw 16 (1926), p. 195
- p. 90: www.haagsebeeldbank.nl ; fotonummer: 0.64225
- p. 91: Het Huis oud & nieuw 16 (1926), p. 190
- p. 91: Bijlard 1928, p. 35
- p. 92: <http://www.atlantikwallplatform.eu/nl>
- p. 93: Enneking 1929, p. 119
- p. 94: Steeman 1929, p. 33
- p. 95: www.catawiki.nl
- p. 96: Steeman 1929, p. 38
- p. 97: Steeman 1929, p. 41
- p. 98: Steeman 1929, p. 45
- p. 99: Mens/Wagenaar 2010, p. 48
- p. 100: Van Buchem 1930, p. 164
- p. 101: Wolf 2002, p. 58;
http://www.elisabeth.nl/algemene_onderdelen/service_functies/algemeen/historie/
- p. 102: Mens/Wagenaar 2010, p. 187

SUMMARY

Eduard Cuypers (1859-1927) was for his time a reputed and productive Dutch architect who until recently had been largely forgotten. His conceptual approach was eclectic and therefore he could not establish his place in Dutch architectural history as long as this was described as a one-way-street to modern functionalist architecture, following the footsteps of Hendrik Berlage. As all architects of the Amsterdam School worked as pupils and employees in his office, the most famous being Michel de Klerk, Johan van der Mey and Piet Kramer, Eduard Cuypers has been remembered as the 'father of the Amsterdam School'. For a long time interest in his work was lacking except from American scholars like Henry Russell Hitchcock and Helen Searing. Only since the last turn of the century has interest in his work gradually grown in his own country.

This thesis is divided into three chapters. The first contains a biography of Eduard Cuypers starting with his general, then his professional education, which he received from his uncle Pierre Cuypers, the most outstanding Dutch architect of the 19th century. Eduard founded his own office in Amsterdam in 1882. Until 1897 he designed in a neo-renaissance style buildings including the railway station in Den Bosch, but then he turned to Art Nouveau and the English cottage style. Berlage and Japonism also influenced his style, especially of his own house, Jan Luijkenstraat 2 in Amsterdam. He wished not only to design the exterior of a building but also the interior and furniture. Cuypers helped to develop the public interest in rooms from a historic style into a modern English-looking one. Based upon his ideas about 'Gesamtkunstwerk' in 1900 he started a design workshop, called 'Het Huis' and from 1903 onwards he published a new periodical *Het Huis (oud & nieuw)*, which covered architecture, arts and crafts. From 1905 a reaction arose against Art Nouveau and rationalism internationally and so Cuypers then developed an historicizing style and his approach became more and more eclectic.

In 1909 he visited the Dutch Indies and launched there a second architect firm together with Marius Hulswit. In the following years this firm would become the most productive one in the Dutch Indies, designing many offices for banks, business firms, factories, schools, churches, shops etc. In 1913 he published a periodical about architecture, arts and crafts in the Dutch Indies, *Het Ned.-Indische Huis oud & nieuw*, which after three years was replaced by a magazine with a much wider focus, *Nederlands-Indië oud & nieuw*. His Amsterdam office specialized more and more in the building of hospitals and churches. Gradually, Eduard Cuypers disappeared into the shadows due to his eclectic preferences, while Berlage's star was rising in the Netherlands.

The second chapter covers Cuypers' ideas about individualism as the modern style; he was vehemently opposed to the idea of a uniform new building style as propagated by Berlage. He valued the harmony between a building and its interior and his ultimate criterion for a building as well as for interior concerned whether it was beautiful. His approach may be considered as eclectic, trying to fulfil his client's wishes, but he certainly tried to steer a client into what he thought was the right direction. In this chapter Cuypers' ideas are explicitly compared with those of Hendrik Berlage.

The third chapter investigates the hospitals and other medical institutions designed by Cuypers, including the eye clinic for Dr. Mendes de Leon (1888-1889), the sanatoriums Hoog-Laren (1903) and Dekkerswald (1910), the general hospitals built thereafter in Dordrecht, Heerlen, The Hague, Nijmegen and Tilburg and the childrens' hospital in The Hague. This leads to the conclusion that the budgetary restrictions which precluded ornamental decoration and Cuypers' functional vision on hospital building, led him to a construction style which anticipated the functionalist movement of the 'Nieuwe Zakelijkheid'.